

ИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

3 1761 04387 3702

DF 7057

МИРОН КОРДУБА

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНА УКРАЇНА

DK
508
.2
K674
1917
с. 1
ROBA

ВІДЕНЬ, 1917.

ИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні.

Накладом „Союза визволення України“ вийшла велика книга
д-ра Степана Рудницького, проф. університету у Львові, п. з.

UKRAINA, LAND UND VOLK

(Україна, край і нарід).

Се перший більший твір в німецькій мові, що займаєть ся Україною, значить цілим полуднем східної Європи, та гарно вповнює прогалину, яка була досі в науці географії. Книжка повинна найти ся в руках кожного інтелігентного Українця.

Її зміст такий: Україна як географічна одиниця. I кн. Фізична географія. Положення й великість. Чорне море й його бережа. Загальний огляд будови поверхні України. Українські верховини. Українські височини. Українські низи. Ріки й річки України. Український клімат. Ростинний і звіриний світ України. II кн. Антропогеографія. Етнографічні границі України. Число й розміщення Українців по їх землі. Український народ jako антропогеографічна одиниця. Загальні замітки. Антропологічні прикмети Українців. Українська мова. Історично-політичні традиції та змагання Українців. Українська культура. Взаємини між землею й народом України. Економічно-географічний огляд України. Ловецтво й рибальство. Лісове господарство. Хліборобство. Садівництво й городництво. Скотарство. Мінеральні багатства. Промисл. Торговля й комунікація. Области та селитьба України. Спис важнійшої літератури та докладний показчик імен і річей.

До книжки додано 6 карт: поглядову фізичну карту України 1:5000000, геологічну, тектонічно-морфологічну, кліматичну, ростинно-географічну й етнографічну карту східної Європи 1:10000000.

Закривають книжку 40 образків, що представляють краєвиди й народні типи України.

Видання дуже гарне та старанне. Карти й образки виконані дуже добре. Ціна в порівнянню до величезних коштів накладу невисока: 10 кор. за брошурований примірник, а 12 К за примірник у гарній синій оправі з золотими витисками.

MFV-2266

ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

DF 3059

V 4487

МИРОН КОРДУБА

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНА УКРАЇНА

ВІДЕНЬ, 1917.

НАКЛАДОМ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

З друкарні Адольфа Гольцавзена у Відні.

I. Географічний огляд. *)

Хоч Україна з географічного боку безперечно належить до східної Європи, то — як виказав Рудницький — займає у східній Європі самостійне становище, творить окрему географічну провінцію. Українська географічна провінція відрізняється різко від інших східно-європейських: великоруської, північно-російської, уральської, балтійської і білоруської не тільки з огляду на вигляд і будову поверхні, але й мала зовсім відмінну геологічну минувшину. З другого боку вона не представляє собою зовсім одноманітної області; навпаки, між поодинокими частинами України помітні чималі різниці, котрі оживляють географічний образ цілості й додають йому різноманітності. Найбільше кидається у вічі протилежність між південно-східною і північно-західною половою, з котрих кожда ділиться знову на поодинокі тектонічно-морфологічні одиниці, більше або менше споріднені між собою. Північно-західна Україна, до котрої зачисляємо губернії холмську й волинську, потім південну частину городненської і південно-західну частину минської, обіймає чотири таких тектонічно-морфологічних одиниць або областей: Розточчє, Волинську плиту, Підляшє й Полісє. Теперішні політичні й адміністративні границі проведені тут зовсім довільно, без огляду на природні й історичні, і їхня слаба сторона дуже ярко виявила ся в теперішній війні.

А. Розточчє, зване також Львівсько-люблінським хребтом, простирається як сильно пошарпана вузька плита між долинами Сяну—Висли (на заході) й Буга (на сході). На захід спадає стрімкіше, на схід розлазить ся лагідними рівнобіжними горами, між котрими лежать широкі

*) Література: Ст. Рудницький, Географія України; також у німецькій перерібі п. з. *Ukraine, Land und Volk*. Ренк, *Die Ukraine*. St. Rudnytzkyj, *Zur polit. Geographie der Ukraine*.

багністі долини лівобережних допливів Буга. Починаєть ся коло Львова висотами до 400 м., потім обнижуєть ся до 300—340 м., зискуючи у північно-західнім напрямі на ширині. Ї вкінці переходить у Люблинську плиту. У волинську губернію входить Розточе цілим хребтом між Томашовом і Білгораєм, а потім, перейшовши в люблинську, висилає в Холмщину свої північно-східні галузи, низькі, ледви помітні горбовини, котрі все більше сплощують ся і гублять ся в Підляській низині. В південній частині, коло Томашова й Грубешова, вони покриті льосом і через те плодовиті, але вже в лінії Замостя починають ся більші простори піску. Плодовиті поля на південнім сході та піскові видми на південнім заході й півночі міняють ся з листясто-сосновими лісами, з підмоклими лугами й торфовищами вздовж потоків і Буга.

Б. Широка, болотниста долина Буга відмежовує Розточе від Волинської плити. Волинська плита простираєть ся на сході аж по Тетерев, на півдні по стрімкий спад значно вищої від неї Подільської плити й переходить на півночі без замітної границі в Полісе. Вона, подібно, як Розточе, обнижуєть ся з півдня на північ, через що й її ріки пливають у північним напрямі. Та коли ріки Розточа, через Буг, належать до басейну Висли, тому й Балтійського моря, волинські ріки збирає Припять і веде Дніпром у Чорне море. Європейський вододіл, котрий туди переходить, незазначений ніяким помітним для ока піднесенням. Краєвид Волинської плити доволі однаплітний: плоска горбовина, коло 250 м. висоти, поперерізувана широкими, забagnеними долинами рік. Тільки в південній частині, на пограничу Поділя, терен стає більше хвилястий. Найінтересніша частина Волині — се, так сказати-б, хребет цілої плити, полоса між Стиром і Горинню. Тут плита підіймаєть ся найвище; в південній частині, коло Кремянця, горби доходять до висоти понад 400 м. і, спадаючи стрімкими збочами у вузькі яруги, викликають вражінне живописної підгірської країни. Ще в околиці Дубна зустрічаємо горби до 340 м. високі і щойно на північ від Рівного та Луцька горбовина зовсім обнижуєть ся і прибирає загальний характер плити. Сей хребет ділить Волинську плиту на дві частини: західну, низинну, й східну, також плоску, мало розчленовану, котра звільна обнижуєть ся на схід. Обидві частини мають відмінну геологічну будову. Західна має підложє з крейдяних мерглів, місцями наслоєне вапняком, глинами й пісковиком, східна належить до прастарого українського гнізда, гранітно-гнайсове підложє котрого покритє старотретичними осадами. Горбовина між Стиром і Горинню грала в минувшій

Волинї видну ролю яко межа між дулїбською та деревлянською кольонїзацією, потім, кількома наворотами за князївської доби, між Київською і Волинською землею, вкінці, при другім подїлі Польщі, яко границя між Росією і Польщею; а й у теперішній війні від вересня 1915 р. по червень 1916 р. йшла нею бойова лїнія. На Волинській плиті ґрунт нескрізь однаковий. В південній часті творить льос верхню покриву, подекуди, особливо в староконстантинівськїм повіті, зустрічаємо полоси чернозему. Через се південна Волинь дуже плодovита. Чим дальше на північ, тим ґрунт піснійший; попадаєть ся глинка й суглинка, ромуш, а в північній, особливо-ж північно-західній часті піски та багна. Загальний вид парковий: поля мїняють ся з лїсами, широкими долинами лїново-пливучих рік тягнуть ся підмоклі сїножати й пасовища.

В. На північ від Холму, в околицях річки Володави, лївої притоки Буга, зникають останні слїди горбів Розточа й простираєть ся безмежна рівнина. Се Підляше. Крім північної частини Холмщини Підляше обіймає південну частину городненської губернії. Північна границя Підляша, рубець Білоруської плити коло Більська, творить разом етнографічну границю між українським і білоруським населеннєм. Краєвид тут дуже одоманітний. Тільки лїси, здебільша соснові, між ними главний Біловезький пралїс, децо оживляють виднокруг. Земля глиняста й піскова, мало урожайна великі простори покриті підмоклими пасовищами й торфовищами. Ріки Буг і його правобічні та лївобічні допливи пливуть лїново, дїлять ся на рамена та своїми частими розливами забагнюють околицю. В південній часті Підляша попадають доволі часто озера, котрі завдячують свій початок моренам ледяної доби.

Г. Підляше на сходї непомітно переходить у Полїсе. Низький, ледви 170 м. над рівень моря, піднесений, плоский і для ока зовсїм непомітний вододїл між Бугом і Дніпром (Припятью) творить між обома границю. Полїсе обіймає південно-східну частину городненської, південну минської й північну волинської губернії. Се найсумнійша, найнепривітнійша й найбіднійша частина цілої української території. Замкнене від півночі Білоруською, від півдня Волинською плитою, творить Полїсе багнясту кїтловину, найбільшу багновину в Европі, що своїм простором 70.000 км² майже дорівнює Галичині. Колись, у давнину, Полїсе було одним величезним озером, що донині оставило за собою в заглибинах менші й більші озера, а ще й тепер рік-річно в часі снігових розтопів або по довшій слоті розливають ся води Припяти та її притоків і перемїняють цілі

простори у безкрає озеро. Тоді рух на лихих, вимощених тарасюками дорогах переривається зовсім і села, положені на піскових горбах, що мов острови сторчать із води, зносять ся зі собою тільки човнами. Ліниво котить Припять свої філії зі заходу на схід, ділить ся на рамена та враз зі своїми притоками творить цілий лабіринт водних рукавів і розток, котрі до того по кожній повени міняють свої русла. Управа землі можлива тільки на плоских горбах, що ледви на 10—20 м. підіймають ся понад околицю й ізза піскового ґрунту мало урожайні. В західній і північній часті Поліся переважають багністі соснові ліси, у східній та південній простирається т. зв. гала, болотнисті пасовища, денеде покриті верболозами. Биті шляхи й залізниці минають поліські багна й тому комунікаційні відносини тут дуже невідрадні. Щойно в останніх часах російське правительство провело, зі стратегічних оглядів, через саму середню болот залізницю з Гомеля до Пинська, а потім і поперечну лінію, котра вяже волинські твердині з Вільною. Але се не зменшує межевої ролі Поліся; воно різко відділює Білу Русь від Волині та творить разом західну запору для Великоросів.

З отсього короткого огляду бачимо, що географічні області північно-західної України не виказують між собою різких різниць. Будова й краєвид Розточа так само мало вирізняють ся від Волинської плити, як Підляше від Поліся. Як Розточе незамітно переходить у Підляше, так і між Волинською плитою та Полісем нема властиво означеної границі, бо долинами Стохода, Стира, Горині та Случи Полісе врізується ся глибоко у Волинь. Се дає нам повне право уважати всі чотири тут обговорені географічні області: Розточе, Волинь, Підляше й Полісе за спільну, окрему, під багатьома оглядами суцільну північно-західну українську географічну групу.

Коли потому шукати за дальшими областями, до котрих тота північно-західна українська географічна група природними умовами найбільше підходить, з котрими можна-б її потім звязати у нову, вищу географічну цілість, приходиться перш усього звернути увагу на Галичину. Правда, різниця між краєвидом Розточа й напр. Поділя велика, а й до Волинської плити спадає Подільська доволі маркантною лінією. Але для проведення політичної границі сей рубець так само непригожий, як напр. спад австрійської гранітної плити до долини ріки Морави (т. зв. гори Мангардта). Він сильно пошарпаний, порізаний долинами, зверненими на північ, і має багато переходів, котрими можна вигідно перейти з півночі на південь. Загалом

усі західно-українські області від Поліся по Карпати географічно звязані між собою куди більше ніж напр. з Білоруською або Середньо-російською плитою. Проф. Пенк вважає їх як ряд плоских, рівнобіжних филь, що обхоплюють Карпати від північного сходу й гублять ся аж у Поліській і Середньо-дніпрянській рівнині. Ті филі зазначені полосами горбовин, котрі йдуть здебільша в південно-східнім напрямі, відділені від себе ріками, але переходять одна в другу без різких противенств і границь. Ціла тота область належала колись до лісової подоси, що від Поліся і Підляша простирала ся через Волинь і західний рубець Поділя (так зване Опіле) аж до Карпат, де сходила ся з карпатськими лісами, й тільки на східнім галицькім Поділю звільна переходила в т. зв. парковий краєвид. Через те східна Галичина й північно-західна Україна стоять між собою в географічній звязи й творять разом деяку цілість, одиницю вищого роду на території загально-української географічної провінції.

2. Історична минувшина. *)

Як з огляду на морфологічно-тектонічну будову та зверхній вигляд північно-західна Україна становить деяку цілість, так само і в історичній минувшині вона займала окреме становище серед українських земель. Почнім від Несторового огляду племен, з котрих потому зложила ся Київська держава. На Полісі, по обох боках Припяти, бачимо Дреговичів (від дрегва-багно, болото). Етнографічна приналежність сього племені неясна. З огляду на те, що нині Полісе тільки західною частю (Пинщиною) ціле належить до українських земель, а на схід від Пинська етнографічна границя від Білорусів іде менш-більш по ріці Припяти, учені різно рішають справу. Одні вважають давніх Дреговичів Білорусами й бачуть у теперішнім стані півзійшу українізацію частини Поліся, інші навпаки. По обох боках горішнього й середнього Буга сиділи Дуліби, про котрих згадує народній переказ ще з часів, коли над ними знущали ся Авари, отже з VI-го століття. Вони заселявали теперішню Холмщину, північно-східну Галичину (басейн горішнього Буга) й західну частину Волині. Східна границя їхньої колонізації ближше неозначена, але різні дані вказують на те, що

*) Література: Грушевський, Історія України-Руси, т. I—VII. Pełesz, Geschichte der Union, т. I—II. С. М. Каретниковъ, Холмская губернія. С. М. Каретниковъ, Волынская губернія. Д. Н. Чихачевъ, Къ образованію Холмской губерніи. Докладъ Государственной Думѣ. Россія, полное геогр. описаніе нашего отечества, подъ редакціей В. П. Семенова.

згаданий попереду хребет Волинської плити між Стиром і Горинню був границею між Дулібами та їхніми сусідами на сході, Деревлянами. Незв'язаним остаєть ся також питання, як далеко на північ сягали оселі Дулібів; чи обхоплювали вони й Берестейщину та Підляше, чи між ними та Дреговичами було ще яке українське племя.

Интересно, що вже в IX віці, рівночасно з початком Київської держави, існувала на Волині держава, основою котрої була дулібська територія, а осередком город Волинь, при устї Гучви до Буга. На се, крім арабського письменника Масуді, вказує й саме імя Волинян, котре як державне витиснуло стару назву Дулібів (подібно, як назва Русь витиснула назву Полян) та назва Волині для територій, що й досі при ній зостала ся. По початковій літописи (Нестора) найстаршим центром Дулібів, ще перед Волинню, було місто Бужськ над горішнім Бугом в теперішній Галичині. Опираючи ся на свідостві Масуді, котрий каже, що Волинянам підлягали ще інші славянські (українські) племена, можна припустити, що й велика частина східної Галичини належала до тої прастарої Волинської держави.

Загалом в тих найдавніших часах північне Покарпатте стоїть у тіснійшій звязи з волинськими землями, зостаючи в залежності від них. Між містами старинної Волині згадуєть ся також Червень, що лежав на лівім боці Буга, в теперішній холмській губернії. І коли в X віці в літописи зустрічаємо ся з територіяльною назвою „Червенські Городи“, де до тихже „Червенських Городів“ причислюєть ся й Перемишль, то маємо повне право висловити здогад, що в той час Забужжє й Підкарпатська Україна, тобто теперішня Холмщина й східна Галичина, творили спільний політичний організм, осередком котрого був Червень.

В часі найбільшого розросту Київської держави, в другій половині X віку, північно-західна Україна підпадає під зверхню власть київських князів. Дреговичьке Полісе вже коло 950 р. належить до Руси. Дуліби ще за князя Олега виступають учасниками в поході на Грецію, але як „толковики“, тсбто як автономне племя. Завоював їх разом із „Червенськими Городами“ князь Володимир у своїм поході на захід в 981 р., а два роки пізнійше похід на Ятвягів вказує, що границя Руси розширила ся на північнім заході поза етнографічну українську територію. Та безпосередня злука тих земель з Київщиною недовго тривала. Володимир ще за свого життя посадив свого сина Бориса у Володимирі Волинськїм і се місто відтепер на місце давніх городів (Бужська, Волині й Червня) стає новим

осередком. Коли потім Борис перейшов князувати у Ростов, у Володимирі осів його брат Всеволод. Таким чином Волинь, Забуже й Галичина становлять в той час окрему землю, окремих княжий наділ. Іншого Володимирового сина, Святослава, бачимо в Турові яко володаря дреговичьких земель. Літописні згадки про Турівське князівство вичисляють городи: Бересть, Дорогичин, Чорторийськ, Клечеськ, Случеськ і Городно (в теперішнім лиськьім повіті, між Стиром і Случею) як приналежні до сього князівства. Виходить, що крім Поліся Турівський наділ обхоплював ще й Підляше та північну смугу теперішньої волинської губернії.

Прилучуючи „Червенські Городи“ й північно-західну Україну до своєї держави, Володимир Волинський взяв під увагу окремішність тих земель при переводженню церковної організації. Із восьми єпископських епархій, котрі заснував, дві припадають на західно-українські землі. Церковним осередком для Поліся і Підляша являється єпископство в Турові; володимирсько-волинська епархія обіймає крім Волині також і цілу територію „Червенських Городів“, тобто Холмщину й Галичину. Нетільки політичні, але й церковно-адміністративні звязи вязали в тих давніх часах Галичину та Забуже (Холмщину) з Волинню в одну спільну цілість.

Протягом XI віку північно-західна Україна переходить доволі бурливий час. Експанзивна політика молодой польської держави за Болеслава Хороброго вперве простягає руку по ті землі і в 1018 р. Забуже враз з Галичиною переходять під панування Польщі. Та вже 12 літ пізнійше відбирає їх київський князь Ярослав Мудрий. По короткім володінню Ростислава Володимировича в Галичині й Ігоря Ярославича на Волині обидві ті землі приходять під безпосередне панування київських князів, а потім, в 1078 р., стають окремишим наділом Ізяславового сина Ярополка. Ярополк придбав собі ще й Пинсько-Турівську область і таким чином ціла північно-західна Україна (Волинь, Холмщина, Полісе й Підляше) враз з Галичиною утворили спільний державний організм. Правда, поки-що не на довго. Ярополковим приходило ся зводити боротьби з ріжними претендентами, його вбили в 1087 р., а держава розпала ся. Галичину забрали Ростиславичі, сини Ростислава Володимировича, Волинь Давид Ізяславич, Берестейщину, Полісе і Погорине знову прилучено до Київського наділу. Отсе розмежування, затвержене потім на зїзді в Любечи, устояло ся доволі довго. Туро-

во-Пинщина числить ся кїївською волостю аж до смерти Юрія Мономаховича (1157 р.), так само і Берестейщина. Погорине щойно коло 1180 р. вертає назад до Волині і стає частиною Луцького князівства, а Галичина зостає в руках Ростиславичів аж по сам кінець XII столїття. Інтересно, що згаданий нами хребет Волинської плити стає на довший час політичною границею між властивою, західною Волинею і Кїївщиною. Притім західна Волинь розпадаєть ся на два князівства: Володимирське, котре в середині XII віку відзискує Берестейщину (Підляше), й Луцьке. Галицька земля під Ростиславичами відокремлюєть ся від Волині також і під церковно-адміністративним оглядом: між р. 1141 та 1165 повстає окреме галицьке єпископство, галицька єпархія.

Смерть Володимира II, сина Ярослава Осмомисла, в 1199 р., останнього потомка родини Ростиславичів, принесла нові великі політичні переміни в західно-українських землях. Споміж багатьох претендентів на галицький княжій стіл висуваєть ся на перший плян Роман Мстиславич, володимирсько-волинський князь, незвичайно талановита й енергїчна людина, одна з найбільше геройських постатей нашої князівської доби. Він і захоплює Галич в свої руки та знову звязує Галичину з Волиню. Своїми знаменитими походами на Кїїв, Половців, Литву та своєю вмілою політикою став зверхником цілої України на захід від Дніпра та зробив Галич загально-українським політичним осередком. Правда, по його смерті його сини, Данило й Василько, мусїли довгою боротьбою наново здобувати панування у Галичі, але се їм вкїнці вдало ся. Міжтим в роках 1220—1225 вимирають володарі дрібних князівств на Волині, останнього, Олександра Белзького, Данило проганяє та відзискує вкїнці ще й Дорогичинську область. Таким чином зібрав Данило (його брат Василько грав при нїм політично підрядну роль й фактично не мав свого окремого надїлу) у своїх руках цілу Волинь, Підляше, Забуже й Галичину. Полїсе, що в 1157 р. відокремлюєть ся від Кїївщини, ділить ся під кінець XII віку на кілька дрібних князівств, при чім роль головного престольного города не грає Турів, а дальше на захід положений Пинськ. Загрожені з одного боку кїївськими князями, а з другого Литвою, полїські (турово-пинські) князі входять у тїсний союз з волинськими, а потім, в XIII віці, зовсім підпадають під могутній політичний вплив Галицько-Володимирської держави та сходять на підручників Данила. Галицько-Володимирська держава Романовичів знов обєднює західно-українські землі

в одно політичне тіло, як се бувало в ІХ, Х та деякий час і в ХІ віці, тільки осередком того державного організму являється вже не Володимир Волинський, а ніяке інше волинське місто, як досі було, а Галич, потім Львів.

Великий напад Монголів у 1241 р. порушував державу Данила, але не знищив її самостійности. Все-ж-таки мав важні політичні наслідки. Стративши Подіпрянщину й велику частину Дніпрового Понизя і не маючи, з огляду на татарську перемогу, виглядів на займанщини на сході, Данило звертає головну увагу на північ. Він підіймає походи в литовські землі, заганяєть ся аж під Новогрудок, здобуває Городно на Німані (1252 р.) і примушує литовського великого князя Мендовга віддати свою доньку за його сина Шварна та наділити Романа, іншого сина Данила, землями коло Новогрудка та Слонима. Потім по смерті Мендовга Шварно засів — правда, тільки на короткий час — на литовським великокняжім престолі. В звязи з тим новим напрямом експанзії прийшло ся Данилови пересунути й свою столицю, осередок держави, більше на північ. В тій думці заснував Львів, надавши містови назву в честь свого найстаршого сина Льва, але потому звернув більшу увагу на Забуже. При устю ріки Угорки до Буга збудував Угровську і, бажаючи його зробити своєю столицею, заснував тутже єпископську катедру. Та незабаром змінив свій намір в користь сусіднього Холму, положення котрого було куди кориснійше. В 50-х роках ХІІІ століття з великою дбайливістю розширює і укріплює сю оселю, засновану ним ще десь коло 1237 р., призиває сюди купців і ремісників: Німців, Українців і Поляків, переносить сюди єпископську катедру з Угровська. Холм стає улюбленим місцем побуту князя Данила, його справжньою столицею. Але з упадком північних плянів, північної політики він тратить своє значіння і наслідники Данила резидують здебільша у Львові.

Політичне об'єднання північно-західної України з Галичиною тривало безперервно аж до вимерття Романовичів 1340 р. Короткий епізод окремого князювання Василькового сина Володимира та його наслідника Мстислава Даниловича на Волині (1270—1300) не може входити в рахубу, бо, не дивлячи ся на ті особисті дісгармонії, між ними й галицьким князем Львом існувала тісна політична звязь. Консолідація всіх західно-українських земель виявила ся ще й на церковнім полі. З упадком Київ й переходом сього міста під татарську зверхність київський митрополит Кирило став залюбки перебувати в північно-

східних землях: Чернигові, Рязані й Володимирі над Клязмою. Його наслідник, Максим, в 1299 р. переселив ся зовсім на постійно у Володимир над Клязмою, тодішній політичний осередок великоруських земель. Се викликало невдоволення в українських землях і спонукало галицького князя Льва добивати ся у царгородського патріярха заснування окремої митрополії для західної України. По довгих переговорах в 1303 р. грамотами цїсаря Андронїка та патріярха Атанасія засновано митрополїю в Галичї. Тїй митрополїї підчинено єпископські єпархїї: володимирсько-волинську, перемпську (засновану коло 1220 р.), холмську, луцьку й турівсько-пинську. Таким чином північно-західна Україна й Галичина були зв'язані не тільки політичним, але й церковно-адміністративним узлом.

Вимерте Романовичів принесло важні перемиї. Першим безпосереднім наслідком сього було, що західна Україна стала предметом боротьби між двома найближчими сусїдами, Литвою і Польщею. Галицькі бояри покликали на престїл литовського князя Любарта Гедиміновича, але проти нього виступив польський король Казимир Великий і за підмогою угорського короля Людвика Великого намагав ся забрати собі Казимир умово, що Галицьку землю задержить тільки як доживотте, а по його смерти вона перейде до Угорщини. Перша частина війни покінчила ся перемирем в 1352 р. на основі подїлу спадщини між обидві воюючі сторони: Казимир дістав Галичину, волинські землі wraz з Белзчиною і Забужем (Холмщиною) zostали при Любартї. Підляше (дорогичинсько-берестейські волости) й Полїсе (Турово-Пинщина) ще передтим перейшли під пануванне Литви. Але така розв'язка не вдоволила ані Литви ані Польщі. Казимир намагав ся захопити ще й Волинь, Любарт відобрати Галичину. Почали ся нові напади й походи, котрі покінчили ся аж 1377 р. тим, що Забуже wraz з Белзчиною відійшли до Галичини. Міжтим в 1370 р. умер Казимир Великий і Людвик став також і польським королем. Виконуючи умову, заклучену з Казимиром, віддїлив Галичину від Польщі та зразу передав її яко угорське ленно в управу Володиславови, опольському князеви (1372—8), а потім зовсім прилучив до Угорщини, насаджуючи там угорські залоги й урядників. Та не на довго. Користаючи зі замїшань, що повстали на Угорщинї по смерти Людвика, польська королева Ядвига силою зайняла Галичину та прилучила її до Польщі 1387 р. Таким чином західна Україна утратила свою державну

самостійність і стала добычею заборчних сусідів. Згадати треба, що протягом XIV віку крім Волині, Підляша й Поліся і всі інші українські землі, Поділе, Подніпрове і Чернігівщина, перейшли під панування Литви.

Установлена в 1377 р. литовсько-польська границя розривала західну Україну на дві частини: польську й литовську. Вона йшла лінією річки Володави, західної притоки Буга, переходила на східний беріг Буга, йшла більш-менш по лінії теперішньої границі між городненською і волинською губернією і захоплювала дрібний кусень границі теперішньої минської губернії. Далі завертала до довшньої ріки Турії, йшла по Турії аж під Ковель, потім завертала назад до Буга, досягаючи його між Дубенкою і Городлом. Низше Сокаля знову лишала Буг і, йдучи вихиласясами попри Броди, Залізці під Збараж, відповідала менш-більш теперішній австрійсько-російській границі. Таким чином північна Холмщина (теперішні повіти володавський, більський і константинівський) під назвою Берестейщини залишилася при Литві, міжтим коли північна частина теперішнього ковельського й північно-західна частина володимирського повіту волинської губернії перейшли під Польщу. Забужансько-волинські області злучила Польща з Галичиною в одну адміністративну цілість під назвою Руського воєводства.

Зразу українські землі переходили під литовське панування без ніякого супротивлення. В українських наділах, по давніх удільних городах, осідали литовські князьки, члени пануючої литовської великокняжої родини. Так Володимирсько-Луцька земля перейшла по смерті Любарта на його сина Хведора; Поділе було в руках иншого Хведора, останнього з Корятовичів; в Пинщині князував Василь Михайлович, перший брат Ягайла; в Чорторійську Василь Константинович, Ягайлів братаніч. Вони управляли землями подібно, як перед ними Руриковичі, „не нарушуючи старини та не уводячи новизни“. Тому панування дрібних литовських династій можна ще до деякої міри уважати продовженням самостійного українського державного життя. Щойно централістична політика великого князя Витовда спровадила зміну. Витовд став обеднювати литовську державу, усуваючи з українських земель обласних князів. Хведір Любартович мусів в 1393 р. уступити з волинського стола; рік пізійше Витовд прогнав Хведора Корятовича з Поділя. Зосталися тільки зовсім дрібні князівства, як Пинське, Чорторійське, Більське, Острозьке — більше в характері великих земельних маєностей ніж державних організмів. Останнім проблеском автономно-дер-

жавного життя для західної України було князювання Свигайла, найменшого брата Ягайла, котрий як відшкодування за свої права на литовський великокняжий престіл дістав Волинь і Турово-Пинщину немов окремих княжих наділ. Тими землями володів Свигайло від 1440 р. аж до своєї смерті 1452 р.

Вкупі з централізацією став Витовд і його наслідники на литовським великокняжим столі заводили управу на польський лад, поширяючи всюди католиків та усуваючи православних Українців. Сей новий політичний курс викликав серед українських вельможів невдоволення і спонукав їх до невдалих спроб визволення України при помочи московських князів. Все-ж-таки положення українських земель під Литвою було кориснійше ніж Галичини, Белзчини, Холмщини й західного Поділля (по річку Мурахову)*, котрі, віддані під безпосереднє польське панування, терпіли безмілосердний релігійний і національний гнет. Тому змагання польських королів і польського правительства скувати литовські та польські землі в одно політичне тіло, в одну суцільну державу, зустрічали ся з однодушним спротивом цілого українського громадянства. Та сила й хитрість перемогли. Люблинська унія 1659 р. була рішучим ударом перш усього для українського населення і проти нього головно була вимірена. Вона постановляла, що всі українські землі відділяють ся від литовської держави й переходять під безпосередню управу Польщі. Лінія Сокаль—Броди—Збараж—Хмельниця—Мурава стратила значінне державної границі і спала до значіння тільки адміністративної межі, що відділювала Руське воєводство від Волинського й Браславського. Границя між Волинським і Київським воєводствам ішла по Горини та Случи. Підляше у вузшім, адміністративнім, значінню, себто Дорогичинську й Більську округи, прилучено також до Польщі як Підляське воєводство. Тільки т. зв. Берестейське воєводство (Берестейська округа й Пинщина) зостало ся й на дальше при Литві.

Зібравши майже всі українські землі в своїх руках, Польща стала вести свою екстермінаційну політику ще з більшою, ніж досі, безоглядністю. В Галичині та злученій з нею Надбужанщині латинізація і польонізація зробили вже значні поступи. Ціле колись таке могутнє галицьке боярство пропало протягом XIV й XV в.: частина пала жертвою конфіскації майна й зубо-

* Західне Поділля забрала Польща по смерті Витовда 1431 р. В 1434 р. перевела новий адміністративний поділ українських земель. Руське воєводство поділено на п'ять земель: Сяніцьку, Перемиську, Галицьку, Львівську й Холмську; західне Поділля творило окреме воєводство. Белзьку землю зорганізовано в 1461 р. як третє українське воєводство.

жіла, інші перейшли на католицьку віру та спольщили ся. Зістала ся тільки дрібна шляхта, а поруч з нею міщанство та сїра маса закріпощених, політично безправних мужиків. В ті часи почутте національної окремішности й ціле українське національне житте проявляло ся в православної вірі та церкві — тому всі зусилля польського правительства були звернені на те, щоб сю церкву здавити. Від половини XV в. галицька митрополія зоставала необсаджена, а управу православної церкви захопив львівський католицький архієпископ. Православне міщанство виключено від усякої участі в міській самоуправі, а православної шляхті замкнено доступ до вищих державних урядів. Та саме отей яркі насильства згуртували українське громадянство до самооборони. По більших західно-українських містах: Красноставі, Берестю, Замостю, Луцьку, Володимирі Волинським, Крем'янці, Холмі, Білій і багато інших повстають церковні брацтва, що підіймають завзяту боротьбу за права православної церкви й української народности. Між тими брацтвами особливо визначила ся львівська Ставропігія, котра стала осередком національного українського життя для цілої західної України й находила підпору серед православних вельможів на Волині (князів Острозьких), поки ті самі не покатоличили ся і не спольщили ся. По люблинській унії польське правительство придумало новий удар. Бачучи, що безпосередне насаджування католицизму стрічає серед ширших мас населення рішучий опір, задумало повести діло через місток, котрий мав би улегчити перехід з православ'я до католицтва. Тим містком мала бути церковна унія. Ріжними способами вдало ся приєднати для сеї думки частину української церковної єрархії і в жовтні 1596 р. на соборі в Берестю проголошено злуку української православної церкви з католицькою і підчинено її під власть римського папи. До унії, крім київського митрополита Рогози, пристали тільки єпископи з північно-західної України: володимирський Потій, луцький Терлецький, холмський Зборівський і турівсько-пінський Пелчицький. Обидва галицькі єпископи, львівський* Балабан і перемиський Копистенський, зостали вірні православної церкві.

Берестейська унія подала притоку до нових насильств над православним українським населенням. Українське громадянство не признало унії й єпископи-уніяти опинили ся в ролі

* Галицьку митрополію відновлено в 1539 р. як єпископію і разом єпископи стали резидувати у Львові.

пастирів без овець. Почала ся нова, ще безмилосердїйша боротьба, бо польський король і ціле польське правительство проголосили, що про справу віри мають рішати єпископи, а низше духовенство та світські люде повинні на сліпо йти за ними. За тим пішло насильне навертанне православних, усуванне опірних священників з приходів, відбиранне церков і церковних маєтків і передаванне уніятським єпископам та їхнім поплечникам. Се все можна було перше всього й особливо сильно відчути на західній Україні, бо на, східній владсть польського правительства була слаба. Особливою ревнїстю в ширенню унії визначив ся Потій. Він відобрав православним у Берестю братську школу й перемінив її на уніятську, у Вільні захопив Троїцький монастир і заснував при нїм уніятську колегію й уніятський монашій орден Василіян, у Володимирі Волинськїм заснував уніятську школу при Успенськїм соборі і т. ин. В обороні православної церкви стали брацтва, міщане, низше духовенство, дрібна шляхта й козаки. Під охороною козаків єрусалимський патріярх Теофан відновив в 1620 р. українську православну єрархію, висвятив у Київї нового митрополита, Іова Борецького, й шість єпископів: перемиського володимирсько-волинського, луцького, холмського, пинського й полоцького (того останнього для Білої Русі). Одначе щойно митрополитови Петрови Могили вдало ся добити ся офіційального признання православної єрархії з боку польського короля та правительства. Договором з 30 жовтня 1632 р., заключеним в часі безкоролівля по смерті Жигмонта III з королевичом Володиславом, признано православним і уніятам по чотири єпископства. За православними мали зостати ся єпархії: луцька, львівська, перемиська й одна на Білій Русі; за уніятами: володимирсько-волинська, холмська, пинська й витебська (на Білій Русі). Притім забезпечено в договорі, що юрисдикція владиків має означити ся добровільною приналежністю; хто не, схоче бути під уніятським владикою, піддаєть ся під владсть найблизшого православного — й навпаки. Ся постанова мала забезпечувати іновірців в так поділених єпархїях перед релігійною пропагандою. Але сеї постанови не додержали. Давні переслідування не тільки не щезли, але стали ще дужші. Вони звернули ся в першій лінії проти низшого православного духовенства й проти церковних брацтв, котрі завзято держали ся віри предків. Опірних духовних дальше усувано з приходств, брацтвам відбирано церкви й силою примушувано приймати унію. Ігумен монастиря св. Симеона в Берестю, Атанас Филипович.

потерпів навіть мученичу смерть в обороні своєї церкви (1648 р.). З церковних брацтв найдовше ставили опір унії холмське, замостьське, люблинське й більське — вони пристали до нової віри щойно в 90-их роках XVII ст. В той час унія вже закріпила ся у Володимирщині, Холмщині й Пищині й се заохотило польське правительство до змагань, розширити її на дальші українські області. Знову переведено діло через вищу духовну ієрархію. Намовами й обіцянками вдало ся в роках 1691—1711 приєднати ще трьох єпископів, перемиського, львівського й луцького, до прийняття унії, а слідом за тим пішли в хід всі згадувані вже способи насильства проти нижшого духовенства та світських. Таким чином протягом XVII й XVIII віку цілу західну Україну переведено на унію. Собор уніятського духовенства в Замостю, котрий радив під проводом папського нунція Грімальді від 26 серпня до 17 вересня 1720 р., завершив організацію уніятської церкви в західно-українських землях. Дальше на схід поза Горинь і Смотрич, на Київщину й Брацлавщину, унія—крім спорадичних випадків—не поспіла поширити ся.

Але польське правительство не вдоволяло ся заведенням унії й її поширенням по західній Україні. Воно дивило ся на унію як на місток, що мав перевести православних до повного окатоличення, до повного злиття з римською церквою. Показало ся, що не справа віри, а справа народности була для Поляків рішачим моментом. Уніятська церква прийняла всі догми римської церкви й піддала ся під управу римських папів, отже в сути річи була католицькою. Але вона задержала східний обряд і церковно-славянську богослужєбну мову й се робило її до деякого ступня також заборомом проти польонізаційних змагань, піддержувало серед визнавців унії почуття національної окремішности від римсько-католицьких Поляків з їхнім латинсько-польським богослужєнням. І от виїшла дивоглядна річ! Підпирючи й поширюючи унію в Київщині та Брацлавщині, Поляки стали рівночасно переслідувати її в західно-українських землях, стали всіма способами затягати уніятів до латинської церкви. В 1717 р. повстає відомий „Projekt na zniszczenie Rusi“, зладжений Поляком-єзуїтом і прийнятий польським правительством і духовенством як програма дальшої політики. В тім проекті поручає автор бороти ся з православною і уніятською церквою та з українським народом всіма можливими способами, „нищити грецький обряд погордою, переслідуванням і иншими, скільки змога, реальними способа-

ми.“ В першій параграфі „Проект“ поручає польському правительству жити в приятні з російськими царями, щоб відтягнути їх від вмішування в українські справи й таким чином мати зовсім вільну руку для польонізації України. Сеї ради польські верховодячі круги й політики придержували ся, як бачимо, аж до останніх часів, до наших днів. Друга точка домагаєть ся, щоб українській шляхті, котра все ще держить ся грецького обряду, наносити наругу, обиди й матеріяльні шкоди і таким способом навіть найзавзятійших примусити до переходу на латинство. Третя і четверта точка радить всіх заможніших українських міщан допровадити до повної маєткової руїни, не допускаючи поправи їхнього положення, хибань на випадок зміни обряду. Інші точки займають ся ріжними способами проти „попів“ як найбільшої перешкоди для ширення латинства. Щоб підкопати їхню повагу. „Проект“ радить всі карп, які на них спадуть, виконувати публично. За дальший успішний спосіб уважає „Проект“ виключення українського духовенства від усякої спромоги освіти, щоб таким чином тим легше подати його в погорду освічених людей. Накінець замічує, що між мужиками грамотні люде бувають найбільше неподатливі: тому радить скасувати всі церковні школи й заборонити українським мужицьким дітям побирати яку будь науку. Таким чином український мужик буде доведений до стану „бидла“. Польське правительство, шляхта й духовенство виконували ради „Проекту“ з таким завзяттем і такою ревністю, що в розмірно короткім часі майже ціла українська шляхта, майже вся інтелігенція західної України прийняла латинський обряд і тим самим спольщилася. Даремно уніятські єпископи засилали скарги й нарікання до польських королів і до римських папів, даремно римські папи пригадували польському духовенству давні постанови, котрі заборонювали під клятвою перехід з грецького обряду на латинський. Вкінці 6 серпня 1761 р. зібрали ся українські єпископи: Володкович з Володимира, Рудницький з Луцька, Шумлянський з Перемишля, Шептицький зі Львова, Рило з Холму, Млодовський з Турова й Смогоржевський з Полоцька — на нараду в Новогрудку, де ухвалили дорогою добровільної складки зібрати для польського короля Августа III „дарунок“. Складка принесла суму 127.404 золотих, а її цілю було преднати прихильність короля для Українців. Та й се не помогло, тим більше, що Август III два роки після сього вмер, а його наслідник Станислав Август Понятовський так ревню придержував ся першої точки „Про-

екту“, що волів іти на уступки православним, котрими опікувала ся цариця Катерина II, ніж уніятм.

Три поділи Польщі 1772—1795 р. основно змінили політичні відносини в західній Україні. При першій поділі 1772 р. Австрія забрала ціле Руське воєводство, майже ціле Бельзьке й частину Подільського та Волинського воєводства. За правний титул до сього забору служила обставина, що ті землі — се давнє Галицько-волинське князівство, котре короткий час, за молодих літ Данила, було підвласне угорським королям. Тому забранне тих земель названо „ревідикацією“, відзисканнем, відобраннем від Польщі. Границя австрійської займанщини в 1772 р. на північно-західній Україні йшла дальше на північ ніж пізнійша австрійсько-російська державна границя: вона охоплювала південну частину Холмщини так, що міста Замостє, Грубешів, Білгорай, Томашів, Грабовець і Городно належали до Австрії. При Польщі зостала ся тільки північна частина Холмщини з головним містом Холмом. При другім розборі Польщі 1793 р., в котрім Австрія не брала участі, українські землі припали Росії. Росія забрала тоді ціле Київське й Брацлавське воєводство, східну частину Подільського по Збруч, себто по границю австрійської займанщини, кусок Волині і східну частину Поліся по лінію Пинська. Накінець при третім розборі 1795 р. Австрія забрала останок Холмщини або т. зв. південне Підляше (на лівім березі Буга), Пруси північне Підляше (на правім березі Буга), Росія Волинь і решту Поліся. Буг на просторі від Сокаля аж низше Берестя стає тепер політичною границею між Австрією та Росією. Одначе не на довго. Вурлива доба Наполеонських воєн спричинила й на північно-західній Україні територіяльні переміни. В Тильзитськім мирі 1807 р. Прусія стратила свої придбаня при другім і третім розборі Польщі в користь новоутвореного Варшавського князівства, причім Підляше (північне, досі пруське) відійшло до Росії. В 1809 р., по невдатній війні з Наполеоном, Австрія мусіла відступити цілу Холмщину Варшавському князівству. Віденський конгрес 1815 р. признав Варшавське князівство за автономну польську державу, злучену з Росією персональною унією. Таким чинном Холмщина, одинока з українських земель, опинила ся знову під Польщею. Повстання з 1831 р. і 1863 р. дали Росії притоку до скасування автономії Польщі, а законом з 6 липня 1912 р. виділено адміністративно українські області люблинської й сідлецької губернії зі складу земель Польського Королівства, утворено з них окрему холмську губернію і прилучено до властивої Росії. З інших адміністративних перемін варто згадати,

що з прилучених в 1793. р. до Росії східних частин Подільського й Волинського воєводства зорганізовано ізяславську губернію. Коли в 1795 р. Росія дістала решту Волині, ізяславську губернію поділено на дві: на волинську й на подільську. Столицею волинської губернії назначено зразу старинний Звягель, перехрещений на Новгород Волинський, але вже в 1797 р. перенесено її до Житомира. Берестейщина увійшла зразу в склад слонимської губернії, котру в 1797 р. злучено з віленською у литовську, а п'ять літ пізніше, в 1801 р., знову відокремлено як городненську губернію. Північне Підляшє, котре в 1808 р. перейшло від Прусії до Росії, зорганізовано в окрему Вілостоцьку область і поділено на чотири повіти: білостоцький, більський, сокольський і дорогичинський. Щойно в 1842 р. скасовано сю область як окреме адміністративне тіло й прилучено її до городненської губернії.

Поділи Польщі й політичні перемини потягнули за собою також зміну віроісповідних відносин у західній Україні. В областях, котрі опинилися під пануванням Росії, почалося насильне навертання уніятів на православє. Російський уряд послугував ся притім тими самими методами, яких свого часу вживало польське правительство, тільки, розумієть ся, в протинім напрямі. Вже в 1795-ім р. цариця Катерина II видала кілька указів, котрими звивала всіх тих, предки котрих прийняли унію після 1595 р., до повороту до православної церкви. Рівночасно скасувала всі уніятські єпископства, а єпископам лишила до вибору переселити ся у центральні російські губернії або вимандрувати за границю. Натомісьць веліла зорганізувати чотири православні єпархії. При тій нагоді показали ся погубні наслідки польської політики супротив унії. Стративши шляхту, інтелігенцію і загалом багатші верстви в користь латинської віри, уніятська церква в останніх часах польського панування зійшла дійсно на віру „хлопів і попів“, як бажав автор відомого „Проекту“, й не мала спромоги ставити успішного опору накидуванню православя. Тим пояснює й польський історик Ліковський швидкі успіхи православної пропаганди. Ще за панування цариці Катерини II, себто до падолиста 1796 р., на північно-західній Україні й Білій Русі перейшло більше ніж два мільони уніятів на православє. Наслідник Катерини II, Павло I, був противником насильного накидування віри і в 1798-ім р. уніятам вдало ся, не зважаючи на рішучий спротив православного Синоду й ворожі заходи католицького арцибіскупа Сестшенцевича, добити ся відновлення єпископських катедр: в Полоцьку для Білої Русі, в Берестю

для Поліся, а від 1807 р. і для Підляша, котре тоді від Пруссії перейшло до Росії, в Луцьку для Волині й Поділя. З початком ХІХ століття уніятська церква в Росії числила все ще 1388 приходів (парохій), 91 монастирів і коло 1 $\frac{1}{2}$ мільона вірних, з того найбільше в берестейській єпархії, бо тут під пруською окупацією (до 1807 р.) унія задержала ся неторкана. Польське повстання в 1831 р. подало російському правительству притоку до нових репресій против унії, хоч уніятські Українці не брали в тім повстанню активної участі. Царь Микола І скасував в 1832 р. всі уніятські василіянські монастирі. Потім таким самим способом, яким польське правительство в 1595 р. і в 1701 р. запровадило унію, російське перевело її скасування. Приєднало ріжними способами уніятських єпископів і вони, зібравши ся під проводом литовського митрополита Йосифа Сімашка в Полоцьку 12 лютого 1839 р., пристали в імени своїх вірних до православної церкви. В Холмщині, як приналежній до автономного польського королівства, унія задержала ся довше. Одначе тут вона була виставлена на безупинну й безпардонну агітацію польських верховодів і латинського клиру, котрі конче намагали ся перетягти Українців на латинство й тим самим зробити з них Поляків. Відпорність Холмщан щораз слабла, бо й уніятські холмські владки були здебільша сліпим оруддєм польонізації і таким чином самі підкопували повагу своєї власної церкви. Все багатше й хоч трохи знатніше громадянство перейшло на латинство, при унії зостала ся сама біднота. За часів одного тільки Ціхановського, що був холмським єпископом 1810—28 р., число уніятських приходів в Холмщині з 317 спало на 278. Така політика Поляків подавала російському правительству притоку вмішувати ся, але замість берегти уніятську церкву від латинізації воно стало насильно накидувати православє. Єпископа Михайла Кузьмського, котрий енергічно боронив своєї єпархії перед обома непрошеними опікунами, присилував царський уряд уступити в 1871 р. та настановив його наслідником яркого москвофіла Маркила Попеля. Попель пішов за прикладом Сімашка й прийняв православє. І знову тут почало ся насильне навертанне уніятів, що вже давно зжили ся зі своєю вірою, і се навертанне довело до відомих розрухів у Холмщині й на Підляшу. Російське правительство не хотіло зрозуміти, що насильним накидуванням православя тільки загання уніятських Українців у латинство й польонізацію. Се виступило зовсім ярко наверх в 1905-ім р. З проголошенням царського указу з 17-го квітня 1905 р. про свободу віри — указу, котрий давав спромугу пе-

реходу з православ'я на иншу віру, але все-таки не признавав уніятської церкви, — більше ніж 200.000 насильно „навернених“ уніятів-Українців у Холмщині покинуло православ'я і перейшло до римо-католицької церкви, віддаючи себе в жертву неминучій польонізації.

3. Національні відносини *).

Польсько-українська етнографічна границя в давнину, від перших початків т. зв. князівської доби в українській історії, себто від IX століття, стояла в тісній звязи з політичною межею між комплексами польських і українських держав. В князівську добу на самій півночі крайньою українською областю була Берестейщина, а Більськ граничним містом Берестейщини. Таким чином горішній Нарев становив північну політичну й етнографічну границю. Італійська літопись виразно зазначає, що держава Данила Романовича сягала аж по Нарев, а оселі Сураж і Нарев належали й за литовської доби до Більська. Якийсь час належала й Візна над устем Бобра у Нарев до Берестейщини (за Всеволода Ольговича), але се була тільки хвилева займанщина. Західною граничною рікою на правім боці Буга був Нурець.

Переходячи на лівий беріг Буга, приходиться ся зазначити, що область ріки Кржни в XIII віці належала до Берестя, отже до українських земель. Гервазій з Тільбїрі, письменник з початку XIII в., опираючи ся на польських звістках, кладе польсько-українську границю на ріку „Арег“, себто Вепер. На горішнім Вепрі українська територія переходила на лівий беріг ріки: Щекарів, теперішній Красностав, з околицею, Туробин і Щебрешин в XIII і XIV в. причисляли ся до Волинської землі. Люблин лежав на самім пограничю й кількома наворотами попадав у руки Данила (напр. 1243 і 1256 р.), а на переході з XIII-го у XIV-ий вік навіть довший час належав до Галицької держави. Всі ті факти дають нам спромогу зовсім докладно визначити польсько-українську границю в XIII і XIV в. Вона йшла від устя Нурця просто на південь до горішньої Кржни, відселя до устя Тписьмениці у Вепер, Вепром угору в околиці Красноста-

*) Література. Крім вище наведених праць: Статистическій ежегодникъ Россіи за 1914 г.; A. Krzyżanowski i Kumaniecki, Statystyka Polski; St. Rudnycki, Zur Landes- u. Volkskunde der Ukraine (Osteurop. Zukunft, 1917, 1 Heft); Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego, rok 1914, oprac. pod kierunkiem W. Grabskiego; Österreichische Statistik hrsg. von der k. k. statistischen Zentralkommission, N. Folge, I Bd., 2 Heft.

ву; потім переходила на лівий бік Вепра до Лади й Ладюю і Танвою доходила до Сяну. В давніших часах, в X—XII в., українська колонізація простирала ся й на області між Вепром і Вислою та підходила до самої Висли. Відорване від політично-українських земель населення ще довго зберігало свою віру та народність, на що вказують звістки про православні церкви в тих областях, напр. в Казимірі над самою Вислою. Люблин ще в XVI—XVIII в. уважав ся напів українським містом і між церковними брацтвами, котрі під кінець XVI в. розвинули живу церковну та просвітну діяльність, грало люблинське братство визначну роль. Інтересно, що в козацьких кругах і між українським простолюдем в XVIII в. загально уважали Вислу за польсько-українську етнографічну межу.

Теперішня польсько-українська границя виказує територіальні втрати не тільки супроти стану з X до XII в., але й супроти державних границь з XIII і XIV в. На правім березі Буга українські оселі вже не доходять до Нурця і етнографічна границя йде від Страблї над Наревом вигнутою до сходу ліпшею по Дорогичин. На лівім березі Буга вона сходить ся з західною границею холмської губернії; значить, від Буга йде вздовж залізничної лінії Сідлець—Лїда, потім, завертаючи на південь, перетинає горішній бік Кржи й Тисьмениці та лишень на малім просторі, між шляхом з Люблина до Холму та Красноставом, доходить до середущого Вепра. На північ від Щебрешина переходить на лівий бік Вепра до Лади, вкінці Ладюю від Білгорою йде до Танви й Сяну.

Давньої північної границі української території від білоруської не можна докладно означити. Ми вже згадували в історичнім огляді, що етнографічна приналежність давніх Дреговиців досі невияснена, а тим самим приходить ся zostавити невирішеним питанне, чи область горішньої Припяти, т. зв. Пнищина, се пізнійша українська займанщина на давній білоруській території, чи се останок давнього українського населення Поліся, витисненого білоруською колонізацією. Політичні відносини з часів князівської доби вказували-б, що се останнє правдоподібнійше. Границя між Турово-Пинською і Полоцькою землею йшла від горішнього Німану до Свислочи, правої притоки Березини. Полоцька земля, осередок Білоруси, жила своїм окремим життем, удержуючи живійші політичні зносини тільки зі спорідненою собі Смоленщиною, міжтим коли Турово-Пинська земля все стояла в політичній звязи з південними, українськими областями, зразу з Київщиною, потім з Галицько-Волинською державою. Обставина, що в люблинській унії (1569 р.) Полісе

зоставлено при Литві, а рівночасно всі інші українські землі виділено до Польщі, віддала сю територію під сильний вплив білорусини. Сей вплив мусів бути тим значніший, що саме в XVI віці літературний і загалом культурний рух на Білій Русі дуже оживився і переживав добу свого розцвіту. Під литовським пануванням давню Турово-Пинську землю поділено на два воеводства: Новогрудське й Підляське або Берестейське; границя між тими обома воеводствами менш-більш відповідала теперішній білорусько-українській етнографічній границі.

Заки перейдемо до розгляду теперішнього стану, мусимо зазначити, що на українсько-білоруській пограниччю стрічаємо українські говори, котрі наближують ся до білоруської мови. Се дало притоку деяким менше серйозним ученим, а також редакторам одинокої в Росії переписи населення по національності (з 1897 р.) причислювати т. зв. Пинчуків до білоруської народности. Се велика помилка й такі знавці місцевих відносин, як Шендряк і Довнар-Запольський, зовсім рішучо поборюють сей погляд і причисляють Пинчуків до Українців. Фізичним складом тіла, мовою й одіжю Пинчук різко різнять ся від Білоруса й навпаки зовсім близько підходить до населення волинського Поліся. Він здебільша середнього росту, широкоплечий, присадкуватий. Лице у нього широке, кругле, з більше вистаючими скулами ніж у Білоруса, барва волосся переважно темна. Говір Пинчуків належить до поліської групи української мови й помітно вирізняєть ся від сусідніх білоруських говорів. Він зовсім не має „акання“, такого властивого білорусині, а й „цеканне“ і „дзеканне“ стрічаєть ся дуже рідко й то тільки в граничних селах. Форми відмін іменників і дієслів зовсім українські. Визначною рисою Пинчуків, котра їх вяже з іншими українськими племенами, є незвичайно розвинена музикальність.

Вияснивши ту справу, можемо перейти до означення теперішньої українсько-білоруської етнографічної границі. Вона починаєть ся на заході коло Страблі над Наревом, де сходить ся з польською. Відсіля йде Наревом вгору аж до джерел сеї ріки, переходить в південно-східнім напрямі європейський вододіл і йде Ясьолдою аж до границі мінської губернії. Тут, на захід від Огінського каналу, завертає до півночі, доходить в околиці Вигоновського озера, відсіля звертає на схід до ріки Цни та йде за Цною до Припяти. Від устя Цни аж понизше Мозиря творить Припять етнографічну границю. Таким чином українське населення заселює в городненській губернії три південні повіті: більський, берестейський і кобринський: в мінській губернії півтора повіта: цілий пинський і південну половину мо-

зирського. Сей останній лежить поза наміченою нами територією північно-західної України й тому не будемо брати його під розгляд.

Тепер пригляньмо ся до населення північно-західної України серед вище зазначених меж, його густоти та його складу з огляду на віру, народність і інші прикмети. Низше подана таблиця показує нам великість поодиноких адміністративних областей, число населення по статистичним обчисленням з 1914 р. й густоту населення, себто скількість душ на один квадратний кілометр.

А. Українська частина городненської губернії.

Повіт	великість км ²	населенне душ	густота на 1 км ²
1. Більський	3562·0	210.300	59·0
2. Берестейський	4880·9	270.300	55·4
3. Кобринський	5258·4	235.000	44·7
Разом	13701·3	715.000	52·2

Б. Південно-західна частина минської губернії.

Повіт	великість км ²	населенне душ	густота на 1 км ²
Пинський	11866·5	333.600	28·1

В. Холмська губернія.

Повіт	великість км ²	населенне душ	густота на 1 км ²
1. Холмський	2139·3	194.300	90·8
2. Білгорайський	1645·3	122.100	74·2
3. Більський	2022·2	142.100	71·5
4. Володавський	1861·9	120.800	64·9
5. Грубешівський	1660·7	170.500	102·7
6. Замостський	1399·3	123·900	88·5
7. Константинівський	1470·3	92.000	62·6
8. Томашівський	1301·3	122.100	93·8
Разом	13.500·3	1,087.800	80·2

Г. Властива (історична) Волинь.

(По Горинь і Случ)

Повіт	великість км ²	населенне душ	густота на 1 км ²
1. Володимирський	6430·0	381.300	59·3
2. Дубенський	3958·5	274.200	69·3
3. Ковельський	7382·3	293.100	39·7
4. Кременецький	3328·8	302.200	91·0
5. Луцький	7467·8	360.100	48·2
6. Острозький	3065·9	244.500	79·7
7. Ровенський	8611·1	391.000	45·4
Разом	40.244·4	2,246.400	558

При порівнянні всіх чотирьох вище наведених груп земель північно-західної України бачимо, що історична Волинь у попередню назначених межах, представляє собою найбільший комплекс і має найчисленніше населення. Простором і населенням вона більша ніж усі три інші групи земель північно-західної України, разом взяті. Розглядаючи кожен групу зокрема, замічаємо велику різнорідність щодо густоти населення. Найгустіше заселена холмська губернія, бо в ній припадає 80·2 душ на кожний км²; ця густота зовсім відповідає густоті сусідніх галицьких повітів: равського й сокальського (82 душ на 1 км²) і підходить дуже близько до середньої густоти населення у східній, українській половині Галичини (84·6 душ на 1 км²). Волинь і українське Підляшся мають менш-більш однакову між собою густоту (55·8 і 52·2 душ на 1 км²); найрідше заселене західне Полісся (28·1 душ на 1 км²), де, як відомо, сама природа землі, багна й піски, не допускають густішого населення. Ще більші різниці виступають, коли звернути увагу на поодинокі повіти. З вісьмох повітів Холмщини чотири південні: томашівський, замостьський, грубешівський і холмський мають більшу ніж середню густоту (від 88·5 до 102·7); найдалше на північ висунений константинівський повіт тільки 62·6. Він творить перехід до більського повіту городненської губернії з густотою 59·0. У волинській губернії найбільшу густоту населення мають найбільше на південний захід висунені повіти: крем'янецький 91·0 і острозький 79·7: за ними дубенський 69·3 і володимирський 59·3, крем'янецький має зовсім однакову густоту населення з брідським повітом в Галичині. Загалом можна поставити як правило, що густота населення маліє, чим далше на північ і на схід. Як крайні противенства наводимо грубешівський повіт холмської губернії зі 102·7 і пинський мінської губернії з 28·1 душ на 1 км².

Накінець зберім усі чотири групи разом:

Назва	великість км ²	населення душ	густина на 1 км ²
Півн. укр. Підляшся	13.701·3	715.600	52·2
Західне Полісся	11.866·5	333.600	28·1
Холмщина	13.500·3	1,087.800	80·2
Історична Волинь	40.244·4	2,246.400	51·2
Півн.-зах. Україна	79.312·5	4,383.400	55·3

Великістю північно-західна Україна в поданих нами границях майже зовсім однакова з цілою Галичиною, котра займає простір 78.497 км²: різниця виносить тільки 815 км² в користь першої. Зате числом населення не досягає навіть населення

східної, української Галичини з її 5,200.000 душ. Через те й пересічна густота на північно-західній Україні майже о половину менша. Все-ж-таки вона куди перевищує пересічну густоту населення європейської Росії (29 душ на 1 км²), а навіть густоту в деяких австрійських коронних краях, як от в Крайні (52·8), Далматії (50·3), Тиролі (35·4), Зальцбургу (30·2), а також в Румунії (54·0).

Тепер пригляньмо ся віроісповідним і національним відношенням на нашій території. Нижче подаємо таблицьку відсотних відношень подиноких віроісповідань на підставі даних головної переписи з 1897 р., бо новіших даних для сеї справи нема.

А. Українська частина городненської губернії.

Повіт	Відсоток		
	Православних	Римо-католиків	Жидів
1. Більський	48·29	36·48	14·92
2. Берестейський	71·20	6·32	20·94
3. Кобринський	83·14	2·80	13·74

Б. Південно-західна частина минської губернії.

Повіт	Відсоток		
	Православних	Римо-католиків	Жидів
Пинський	75·39	4·33	19·40

В. Властива Волинь.

Повіт	Відсоток		
	Православних	Римо-католиків	Жидів
1. Володимирський	71·97	11·43	10·44
2. Дубенський	75·93	8·71	11·51
3. Ковельський	81·88	4·72	11·94
4. Кременецький	80·22	7·08	12·26
5. Луцький	62·52	10·60	14·15
6. Острозький	60·66	12·15	15·64
7. Ровенський	63·69	10·81	16·12

Холмська губернія в 1897 р. ще не існувала як адміністраційна одиниця, а й її повіти мали дещо інший вигляд, тому загальні дані переписи з 1897 р. вимагали-б основної перерібки. На щастє російське правительство, приготовлюючи виділення Холмщини, розпорядило 1 січня 1909 р. окрему перепись населення для сеї території і з неї виймаємо потрібні дані.

Г. Холмщина.

Повіт	Відсоток		
	Православних	Римо-католиків	Жидів
1. Холмський	40·64	35·08	10·94
2. Константинівський	15·00	70·02	14·95
3. Більський	31·27	44·90	23·35
4. Володавський	44·23	35·54	15·52
5. Грубешівський	49·48	33·74	16·22
6. Томашівський	42·50	45·28	12·22
7. Замостський	16·30	65·67	18·03
8. Білгорайський	34·63	53·89	11·43

Щодо Холмщини—то перш всього кидаєть ся в очі відносно мале число православних, а з другого боку в прирівнанню до інших українських земель безприкладно високі відсотки римо-католиків. Се викликає ілюзію, немовби то була неукраїнська, а в найліпшій разі мішана польсько-українська територія і польська публіцистика використовує се в тім напрямі. Але се явище стане зрозумілим і ясним, коли читач пригадає собі те, що ми підчеркнули в історичній частині нашого огляду. Се просто наслідок скасування унії і насильного навертання уніятів на православ'є. Населення, вірне церкві, з котрою вже здавна жило ся і в котрій виросло, утікало під опіку латинського духовенства, що тисячами перетягало його до римо-католицтва. Тільки страх перед адміністративними карами держав менше рішучих при накинненім православію. Коли-ж в 1905 р. проголошено свободу віри, виключаючи одначе від неї унію, та свободу зміни віри, в Холмщині цілі приходи попереходили на латинство. Стан, що нї в однім повіті Холмщини, навіть в грубешівськїм, православні не творять абсолютної більшости населення, що в крайніх повітах, як от в замостськїм і константинівськїм, число їх спадає на 15—16·3%, що — противно — в обох тих повітах і ще в білгорайськїм римо-католики творять абсолютну більшість, сей стан, кажу, датуєть ся щойно від того ж 1905 р. себто триває нецілих 12 літ. Встане на таблиці XII „Atlas-y Polski“ проф. Ромера порівняти віроісповідну карту Холмщини з часу перед і по 1905 р., щоб переконатися, як дуже в тім році тут відносини між обома вірами перемінили ся. Маючи на увазі двісталітню плянову діяльність латинського духовенства за часів польського панування і природну реакцію населення проти безтактности російського правительства, просто дивувати ся треба, що, не зважаючи на се, в трьох середніх повітах: холмськїм, володавськїм і грубешів-

ським, число православних все-ж-таки переважає, а в томашівським майже дорівнює римо-католикам. Ми тому над тою справою довше спинили ся, бо вона має вплив і на національні відносини, а перш усього на національну статистику. Поляки у відносинах до Українців, а там, де мають перевагу, також і у відносинах до Німців, стоять завзято на становищі, що кожного римо-католика тим самим треба уважати за Поляка, та при помочи своїх священників переводять між римо-католицькими Українцями безмілосердну та, як досвід учить, доволі успішну польонізацію. Перш усього вмовляють в них, що хоч вони вживають між собою української розговірної мови, вони Поляки та всюди повинні за Поляків записувати ся. Тому в інтересі українського народу треба домагати ся, щоб загнанім у латинство уніятам Холмщини й Підляша дано спромогу назад вернути до унії, з котрою вони вже поспіли зрости ся.

В інших областях північно-західної України православні всюди мають абсолютну більшість, яка хитаєть ся між 60·66⁰/₁₀₀ (в острозьким повіті волинської губернії) і 83·14⁰/₁₀₀ (в кобринським повіті городненської губернії). Тільки в однім, найдалше на північний захід висуненім більським повіті городненської губернії число їх спадає на 48·29⁰/₁₀₀, а се тому, що частина сього повіту, на захід від лінії Дорогичин-Страбля, виходить поза теперішню етнографічну границю України й захоплює кусень польської території; крім того згадати-б, що тут на Підляшу грали ролю ті самі обставини, що й в Холмщині. Та не зважаючи на се, число римо-католиків у більським повіті менше ніж православних і виносить 36·48⁰/₁₀₀. В інших областях північно-західної України воно хитаєть ся між 2·80⁰/₁₀₀ (в кобринським повіті городненської губернії) і 12·15⁰/₁₀₀ (в острозьким повіті волинської губернії). Більшість споміж них се також давні уніяти.

В деяких повітах холмської і волинської губернії замітний доволі, як на місцеві відносини, високий відсоток протестантів. В холмським повіті їхне число доходить до 13·34⁰/₁₀₀ цілого населення; за тим ідуть повіти: луцький (12·14⁰/₁₀₀), острозький (10·38⁰/₁₀₀) і ровепський (8·54⁰/₁₀₀) волинської губернії. Сі протестанти се потомки німецьких кольоністів, котрі прийшли сюди здебільша з початком XIX віку; вони й досі зберігають свою віру й народність.

Незвичайно великий на нашій території відсоток Жидів. Загально поширене — особливо в Росії — переконання, що найбільше жидоватілий край — се Галичина, показуєть ся зовсім неправдивим. Ні в однім із галицьких повітів відсоток жи-

дівського населення не досягає 20⁰/₀. У північно-західній Україні під російським правительством, котре величаєть ся своїм антисемітизмом і „визволюваннем християн з жидівської неволі“, маємо в більськiм повіті холмської губернії 23·35⁰/₀ Жидів, себто мало що не четвертину, в берестейськiм повіті городненської губернії 20·94⁰/₀, отже більше ніж п'ятину цілого населення. А й пинський повіт минської губ. з 19·50⁰/₀ жидівського населення ще під сям оглядом перевищає найбільше зжидоватілий повіт Галичини, а саме коломийський (19·1⁰/₀ Жидів). І коли статистика східної Галичини виказує 15 повітів з низше ніж 10⁰/₀ Жидів, у північно-західній Україні таких повітів зовсім нема. Володимирський повіт волинської губернії, що має найменший відсоток жидівського населення, все-ж-таки виказує його на 10·44⁰/₀. Тому пересічний відсоток Жидів, котрий для цілої Галичини вносить 10·9⁰/₀, у східній, українській часті Галичини підіймаєть ся на 12⁰/₀. доходить в північно-західній Україні до 14·51⁰/₀.

Також і огляд національних відносин приходить ся робити на основі дат переписи з 1897 р. Та се не вадить, особливо коли замість абсолютних чисел брати відсоткові; вони дадуть нам зовсім вірний образ також і теперішнього стану, бо-ж більші перемини у відсотковiм відношенню поодиноких народностей між собою за короткий протяг часу 20-ти літ небували й немислимі. А коли за той час зайшли які дрібні перемини, то хіба тільки в корясть українського елемента, котрий — по згідній опiнії російських статистиків — визначаєть ся сильнішим природним приростом ніж інші входячі тут в рахунок народности, перш усього ніж Поляки.

А. Українська частина городненської губернії.

Повіт	На 100 душ населення приходитьь:			
	Українців	Поляків	Великоросів	Жидів
1. Більський	39·11	34·85	5·90	14·92
2. Берестейський	64·38	3·89	9·93	20·79
3. Кобринський	79·57	2·22	3·96	13·71

Б. Південно-західна частина минської губернії.

Повіт	На 100 душ населення приходитьь:			
	Українців	Поляків	Великоросів	Жидів
Пинський	74·30	2·60	3·25	19·50

В. Властива Волинь.

На 100 душ населення приходиться:

Повіті:	Українців	Поляків	Великоросів	Жидів
1. Володимирський	72·09	8·37	2·74	10·42
2. Дубенський	68·22	6·51	4·46	11·48
3. Ковельський	78·49	4·59	3·83	11·91
4. Луцький	56·96	9·70	5·19	14·13
5. Кременецький	80·72	3·00	3·37	12·33
6. Острозький	76·86	6·61	2·54	10·80
7. Ровенський	60·48	9·19	3·48	15·97

Г. Холмщина.

Тут подаємо обчислення на основі даних окремої переписи з 1909 р.

На 100 душ населення приходиться:

Повіті	Українців	Поляків	Жидів
1. Холмський	48·16	27·56	10·94
2. Константинівський	70·82	14·20	14·93
3. Більський	60·48	15·69	23·35
4. Володавський	64·97	14·80	15·52
5. Грубешівський	57·31	25·91	16·22
6. Томашівський	46·71	41·07	12·22
7. Замостський	29·61	52·36	18·03
8. Вілгорайський	38·56	49·96	11·43

Щодо даних з холмської губернії — мусимо замітити, що перепись з 1909 р. не відрізнявала Українців від Великоросів і обидві народности збрала у спільну рубрику „Русских“. Однак се не стоятиме на перешкодї нашим обчисленням, бо число Великоросів, невеличке і в інших частинах північно-західної України, тут зовсім незначне й хитається по даним з 1897 р. між 1⁰/₀ і 5⁰/₀, в однім тільки холмським повіті до 6⁰/₀. Се елемент хвилевий, напливовий, чиновники різних дикастерій, батюшки зі своїми родинами і т. ин. Заки розглянемося в цифрах докладнійше, мусимо зазначити, що вислід національної переписи в 1909-ім році вийшов для Українців значно гірше ніж в 1897-ім. Взяти напр. томашівський повіт, котрий без ніяких територіяльних перемін перейшов з люблинської у холмську губернію; перепись з 1897 р. виказує в нім 49·49⁰/₀ Українців, 2·63⁰/₀ Великоросів і 36·44⁰/₀ Поляків, коли в 1909-ім р. Українців разом з Великоросами вказано тільки 46·71⁰/₀, себто на 5·41⁰/₀ менше, зате Поляків 41·07⁰/₀, отже о 4·63⁰/₀ більше. Так само в грубешівським в 1909 р. Українців супроти

1897 р. о 4⁰/₀ менше, Поляків о 3⁰/₀ більше. Такі значні пере-
сунення за протяг всього-на-всього 12 літ в некористь україн-
ського елементу, котрий, як сказано, визначаєть ся куди біль-
шим природним приростом ніж Поляки, можна пояснити тільки
тим, що чимале число давніх уніятів, котрі перейшли в 1905
р. на римо-католицизм, признало ся при переписи до польської
національності, хоча по мові вони, розумієть ся, zostали Укра-
їнцями. Все-ж-таки й ті для нас некорисні числа завдають оче-
видну брехню польським дневникарям, політикам і псевдо-уче-
ним, котрі безнастанно всім і всюди торочать, що Холмщина
се чисто польський край. Ті числа виказують, що на вісім по-
втів холмської губернії Українці в чотирьох мають абсолютну
більшість: в константинівськім 70·82⁰/₀, володавськім 64·97⁰/₀,
більськім 60·48⁰/₀ і грубешівськім 57·31⁰/₀; потім в дальших
двох: холмськім 48·16⁰/₀ і томашівськім 46·71⁰/₀ зглядну біль-
шість. Навпаки Поляки мають абсолютну більшість тільки
в однім, замостьськім повіті — а й то дуже невеличку: 52·36⁰/₀.
— зглядну більшість також тільки в однім, білгорайськім
49·96⁰/₀. Коли зібрати всі повіти разом, то для цілої Холмщини
одержим ось яке відношенне народностей: Українців 51·76⁰/₀,
отже абсолютна більшість, Поляків 29·9⁰/₀, себто неціла тре-
тина, й Жидів 15·1⁰/₀.

У всіх інших областях і повітах північно-західної Укра-
їни український елемент має рішучу перевагу над усіма ин-
шими, всюди творить абсолютну більшість населення, котра хи-
таєть ся між 56·96⁰/₀ (в луцькім повіті волинської губернії) і
80·72⁰/₀ (в кремянецькім повіті тоїж самої губернії). Одинок
позірну виїмку становить більський повіт городненської губернії,
де Українці мають тільки зглядну більшість 39·11⁰/₀. Причину
сього ми подали вже, обговорюючи статистику вір. По виді-
ленню частин більського повіту на захід від лінії Дорогичин-
Страбля і на північ від Нарева, котрі лежать поза етногра-
фічною межою України, відсоток Українців і тут підійметь ся
понад абсолютну більшість. З другого боку відсоток Поляків
виходить дуже незначний. Він хитаєть ся між 2·22⁰/₀ в кобрин-
ськім повіті городненської губернії і 9·70⁰/₀ в луцькім повіті
волинської губернії, — отже ніде не досягає навіть десятої
частини населення. Таким чином вже самі статистичні числа
осмішують всякі претенсії Поляків щодо поширення меж Поль-
щі на схід від Буга.

Тепер, для ліпшого перегляду, зберім дані про повіти у
відомі чотири області. Се дасть нам ось який образ національ-
них відносин:

На 100 душ населення приходять

Область	Українців	Поляків	Жидів
Підляше	62.0	12.4	16.7
Західне Полісе	74.3	2.6	19.5
Властива Волинь	70.0	7.0	12.6
Холмщина	51.8	30.0	15.1

Обидві західні області, Холмщина й Підляше, що тягнуть ся вздовж етнографічної польсько-української границі, мають само по собі більшу примішку чужих елементів ніж Полісе і Волинь, положені далше на схід. Для цілої розгляданої нами території північно-західної України в означених вище межах находимо ось які відносні числа:

Українців	64.79%
Поляків	12.78%
Жидів	14.51%
Инших	7.92%

Порівняймо ті числа з відносинами у східній, українській часті Галичини. Офіційна статистика, котра, як Охримович і Томашівський наглядно виказали і як се признав польський учений проф. Ромеру своїм відчиті, виголошенім 4 січня 1917 р. в Kol-i Literack-im у Львові, — сильно пофальшована в користь польського елемента, виказує у східній Галичині греко-католиків, себто Українців 62%, римо-католиків (Поляків) 25% і Жидів 12%. По обчисленням Томашівського, відомим поки-що тільки з тимчасової публікації,*) в дійсности справа представляє ся дещо инакше. Правдиве число Українців у східній Галичині вносить на його думку 72%, Поляків 14%, Жидів 12%. Одначе й тут прийдеть ся зробити ще малу поправку. Томашівський робив ті обчислення для адміністративної території східної Галичини, для округи вищого краєвого суду у Львові. Ся округа незовсім покриваєт ся з етнографічною територією галицької України; вона охоплює деякі частини польської етнографічної області (як березівський повіт і західну частину ярославського повіту), а навпаки ціла т. зв. Лемківщина, Покарпатте західної Галичини невчислені до нього. Виділивши згадані польські території та прилучивши Лемківщину, дістанемо на думку Томашівського для галицької України ось які дані:

*) Див. „Діло“ з 23 квітня 1916 р.

Українців	74%
Поляків	12%
Жидів	12%

Виходить, що в українській частині Галичини Українці живуть більше компактною масою ніж на північно-західних землях російської України. *) Однак менша компактність українського елемента в північно-західній Україні зовсім не виходить у користь Поляків, відсоток котрих в обох згаданих областях майже зовсім однаковий (12% і 12·8%). Вона спричинена іншими проявами, а саме значнішим ніж у Галичині відсотком жидівського населення, доволі значним по деяких повітах, як холмським, луцьким, острозьким, ровенським, числом німецьких колоністів, потім хоч невеличким, та все-ж-таки помітним відсотком Великоросів. Зрештою не треба забувати, що недостача потрібних даних не дозволяє нам тут із теперішніх адміністративних одиниць в наших обчисленнях виділити чужі, неукраїнські анкляви (острови).

Від часу до часу доводить ся зустрічати голоси й закиди, що Українці на своїй власній території не становлять такої компактної маси населення, як напр. Німці в Німеччині, Французи в Франції і т. д. Се до деякої міри правда й причина цього доволі проста., Перш за все Німці й Французи як народи пануючі, що мають свої власні національні держави, забезпечені від всякої національної асиміляції з боку інших народностей. Противно, Українці як поневолений народ наражені на се вже від цілих століть. Потім ані Німеччина, ані Франція, ані загалом ніяка інша область на світі не має такого високого відсотка жидівського населення, як се мають українські землі. Жиди, так сказати-б, розсаджують, розріджують українське населення. Притім не треба забувати, що в Німеччині національна статистика причислює Жидів до Німців, у Франції до Французів. Та й австрійсько-угорська офіційна статистика не признає окремої жидівської народности і залічує їх в західно-австрійських краях і на Буковині до Німців, у Галичині до Поляків, на Угорщині до Мадярів. І саме тій обставині, тій методі ведення національної статистики завдячують Поляки свою мниму чисельну перевагу в Галичині над Українцями. Міжтим найелементарніші вимоги справедливости наказували-б, ксли офіційно не уважають Жидів за окремий народ, а їхній жаргон за окрему мову, причислювати їх до того народу, серед якого живуть і з котрим порозумівають ся на йогож мові.

*) Дані офіційної статистики показують зовсім противне.

отже на етнографічній польській території до Поляків, на українській до Українців. І коли на українській території переведемо те, що робить ся у статистичних виказах всіх інших народів на їхніх землях, себто коли українських Жидів причислимо до української народности, тоді чисельне відношення Українців до чужих народностей прибере ось яку форму!

На 100 душ населення приходить

	Українців	Поляків	Інших
На північно-західній (російській) Україні	79.30	12.78	7.92
На галицькій Україні	86.00	12.00	2.00
На цілій області разом	83	12	5

Таким чином властивий відсоток Українців у західній Україні (83%) підходить зовсім близько до відсотка Поляків у організованім тепер осередніми державами Польським Королівстві в межах державної Конґресівки, котрий виносить 85%.

4. Освіта. *)

Як загалом в середніх віках всюди в Європі, як особливо у византійській державі, відкіля Київська Русь брала свій культурний первовзір, перші школи повставали при єпископських катедрах, — так було в давнину й на Україні. Крім тих церковних були й інші школи. Можна уважати відомости т. зв. Татищевської літописи про велике поширення шкільництва в князівську добу за переборщені, але все-ж-таки треба признати, що потреба на книжну науку, попит на урядників і писарів у княжій управі, в більших боярських і купецьких підприємствах, мусіла викликати бодай по більших містах як осередках управи також і приватні школи. На області західної України єпископські школи мусіли істнувати в Турові й Володимирі Волинським, приватні бодай в Галичі, Перемишлі, Белзі, Луцьку й ин. містах, що довше чи коротше були осередками уділів, на які паша земля ділила ся в князівську добу. Що на Україні вже в XI в. бодай в кругах духовенства, особливо вищого, освіта стояла доволі високо, на се доказ розмірно чимале число літературних пам'яток з того часу. Ті пам'ятки, котрі заховали ся перед знищенням і дійшли до наших часів, указують не тільки на поширення знання творів грецького і болгарського письменства, але й на розвиток оригінальної письменницької творчости.

*) Література. Крім попередно наведених: Rom Adalbert, Der Bildungsgrad der Bevölkerung Österreichs, Statistische Monatsschrift, N. F. XIX. Jg. Баран. З поля національної статистики галицьких середніх шкіл. Студії з поля сусп. наук і статистики, т. II, 107—178.

Хоча як мало знаємо про стан освіти в ту найдавнішу добу на північно-західній Україні, то поява такого знаменитого й ученого бесідника, яким був Кирило, єпископ турівський (1130—1180), вказує безперечно на те, що й тут були доступні засоби до широкої освіти. В особі Кирила Турівського дістала старинна Україна визначного церковного проповідника та знавця византійської літератури. А що особливо інтересне, се то, що проповіді Кирила не були призначені для сірої маси народу. Він звертав ся до вибраного круга просвічених, бо лише ті могли зрозуміти його переладовані ученістю, построєні на вписюванні символів виводи. А що находив таких слухачів і читачів, слідно з широкої популярности, якою тішив ся ще за свого життя, а його проповіді переписували ся і розходили ся навіть в південно-славянських списках. Притім характер його наук, не зважаючи на церковно-славянську мову, наскрізь національно-український. „Читаючи уважно твори Кирила, — каже російський історик Соловєв, — не тяжко відкрити в нїм предтечу й земляка ораторів з південно-західної Русі, котрі так довго були у нас майже самотніми взорами. Як стиль Луки Жидяти зраджує Новгородця, так стиль Кирила Турівського вказує на Українця“. *)

В часи діяльности Турівського Київщина вже тратить значінне політичного центра України. На перший плян між українськими землями висуває ся Галицька держава, що за Ярослава Осмомисла, в другій половині XIII віку, нагло захоплює передове становище, а злучивши ся потім з Волинню у Галицько-Волинську державу Романовичів, затримує свою провідну роль до половини XIV віку. Вона стає заразом також осередком українського культурного руху. Ізза ворожих нападів і спустошень мало переховало ся памяток літературної творчости з тої доби, але відомости по літописях, блискучий розвиток штуки й матеріальної культури в Галицько-Волинській державі в XIII в. вказують також на існування живого літературного й просвітнього руху, з котрого до наших часів дійшли тільки крушини. Найважнішою із тих крушин є т. зв. Іпатська літопись, зладжена на Волині десь в останній четвертині XIII-го в. Властиво кажучи, се не суцільна літопись, а збірка ріжнородних памяток української історіографії. Крім „Початкової літописи“ (Нестора) і її продовження увійшла сюди київська літопись, доповнена відомостями із затрачених галицьких літописних записок, та вкінці т. зв. Галицько-Волин-

*) С. М. Соловєв, Історія Россії, 3-є изд. I 756.

ська літопись, що починаєть ся 1205-тим роком і походить від кількох світських і духовних авторів. Таким чином Іпатська літопись є вислідом роботи цілого гуртка різних письменників і вказує на чимале число самих тільки історичних творів, які в ту добу повстали на західній Україні та з яких тільки сей один слід зостав ся.

З упадком політичної самостійности України, зі збідненням, пониженням і розстроєм православної церкви, від половини XIV-го до XVI в., підупадає також і освіта, все ще тісно звязана з церковним життям. Се часи найгіршого упадку культурного руху на цілій Україні. Та сей упадок дотикав у головній мірі тільки вищого шкільництва. Багато джерел і документальних звісток показує, що й в ту добу при монастирях і більших церквах існували народні школи, а багатші православні українські шляхтичі, роблячи фундації на церкви, не забували й про школи. З другого боку засібніші Українці, не маючи вищих шкіл на місці, виїздили до чужосторонніх академій набирати вищої освіти. В актах краківського університету, в списках учеників, стрічаємо доволі значне число Українців з Галичини, Підляша й Волині; деякі попадали й на німецькі (головно липський) або італійські університети. Заснування єзуїтських колегій у Вільні і Ярославі ще більше поширило між багатшою українською молодіжю охоту до вищих студій, хоч і впливало шкідливо на їхню національну свідомість. Монастирі все ще грали ролю осередків учености й літературного руху, а катальоги монастирських бібліотек, що доховали ся до наших часів, — напр. катальог бібліотеки супрасльського монастиря на Підляшю з 1557 р. або случького (на північний схід від Пинська) з кінця XVI в. — свідчать про живий інтерес для засобів освіти та заразом про велике поширення перекладної літератури з болгарської, сербської та грецької мови. Поруч з тим дає себе знати і знайомство зі західно-європейськими літературами, головно у формі перекладів з латинської мови. Не бракувало також і творів оригінального письменства, здебільша географічного й історичного змісту. Між тими останніми визначають ся т. зв. литовсько-руські літописи й Густинська літопись. Загалом північно-західна Україна, а особливо українсько-білоруське пограничє стає в тій добі осередком книжности й науково-літературного руху для цілої України, що й відбило ся на тодішній літературній мові, котра вказує чималий вплив білорусини.

В третій четвертині XVI в. починаєть ся щораз то замітніше оживлення культурного руху на Україні, зразу завдяки

змаганням поодиноких патріотів із кругів багатшої православної шляхти, а потому заходами українського міщанства. Першою проявою того оживлення було закладання друкарень і в звязи з тим організуване видавничого руху. В місцевостях, в котрих засновано друкарню, збирали ся учені люде, гуртували ся літературні кружки, повставали огнища освіти. Перші такі осередки повстають в 60-их роках XVI в. саме на північно-західній Україні, де культурний рух і досі був найживіший: в З а б л у д о в і (на Підляшю) заходами Григорія Хоткевича, в С л у ц ь к у на дворі кн. Юрія Слуцького, в К о в е л і (на Волині). Найважнішим і найтривкішим огнищем був О с т р о г (на Волині), місце осідку найбагатшої української боярської родини, князів Острозьких. За старанням і коштами кн. Василя-Константина Острозького засновано тут вищу школу, звану „триязычним ліцеєм“, котру потім розширено на взір краківської академії. В 1575 р. переніс сюди свою друкарню відомий московський емігрант Іван Федоров. При школі й друкарні зібрав ся значний, як на той час і місцеві обставини, гурт учених-Українців і Греків, професорів і письменників, і розвинув живу видавничу діяльність.

Сей культурно-просвітний рух ще значно поширив ся, коли від вельможів перебрало його в свої руки українське міщанство. Зорганізоване у церковні брацтва, воно попри станові й релігійні справи звернуло головну увагу на закладання шкіл і ширення освіти. Львівське Ставропігійне братство устроїло в 1586 р. школу вищого типу, типу острозького ліцею, котра згромадила визначних професорів споміж місцевих Українців і приїзжих Греків і притягала до себе учеників не тільки з ріжних українських земель, але й з далекої Молдавії. Сі успіхи заохочували до наслідування. Братський рух охоплює цілу західну Україну: всюди, навіть у маленьких містечках, як от в Гологорах під Львовом, повстають церковні брацтва, а першим старанням кожного брацтва стає зорганізуване школи, причім звичайно звертають ся до львівського або якого иншого, більшого, з просьбою прислати учителів. Таким чином під кінець XVI в. школи вищого типу повстають ще в Б е р е с т ю („школа греческого, латинского, польского і руского языка“), П е р е м и ш л і, Л ю б л и н і й ціла сіть шкіл середнього та низшого типу.

Проголошенне унії мало великий вплив на дальшу діяльність брацтв. Додатний той, що зробило брацтва осередком оборони проти нового, внутрішнього ворога й притягнуло до них всі рішучіші елементи української православної суспільно-

сти. Відемний той, що звернуло брацтва з дороги, по котрій вони пустилися йти. Зложені зі світських людей і поставлені в початках свого існування у опозицію проти церковної ерархії, брацтва мали спромогу визволити українське шкільництво з вузько церковних рам, поставити його на ширших підвалинах, приноровити до справжніх культурних потреб часу і суспільности, перевести те, що гуманізм зробив у західній Європі. Одначе поява нової небезпеки примусила брацтва зміцнити свої сили союзом з ерархами, звернути всю енергію на оборону православної віри й давніх консервативних традицій, відтягнула від усяких „непевних і небезпечних“ реформ і новин. Обставини хвилі вимагали для літературної оборони против атаків латинян і уніятів як найбільшого числа людей з глибшою теологічною освітою. Тому в тім напрямі звертаєть ся праця по школах і по робітнях учених людей, заведуючи всі галузи знання, що не стояли в звязи з догматичними й освітними справами. Вислідом був буйний розцвіт полемічної літератури в XVII в., котрий з обох боків, православного й уніятського, дав чимало замітних творів, як от писання Івана Вишенського (зі Судової Вишні в Галичині), Мелетія Смотрицького, Потія, володимирсько-волинського єпископа, але й приглушив розвиток світської науки. В другій четвертині XVII в. осередок українського культурного життя переносить ся до Києва. Андрусівський договір 1667 р., на основі котрого східна Україна wraz з Києвом перейшла під російське панування, відрізав західну Україну від того осередка. Зросійщення української школи й письменства у східній і переведення релігійної унії в західній Україні відчужило обидві частини від себе. З економічним унадоком міст під польським пануванням українське міщанство зубожіло й ослабло, а ведена ним просвітньо-культурна робота загрожуєть ся. Братські школи, навіть львівська, підупадають, а чимало з них перестає загалом існувати. Польське правління, притримуючи ся засад, виложених у відомім „Projekt“ на „znieszczenie Rusi“, не тільки зовсім не дбало про оживлення шкільництва та про поширення просвіти на українських землях, а навпаки робило все можливе, щоб тому перешкодити.

Такий був стан освіти при переході північно-західної України під російське та Галичини під австрійське панування. Омежений обем нашої праці не дозволяє нам запускати ся в обговорення дальшого розвитку шкільництва в обох тих частинах західної України. Ми бажали тільки виказати, що український народ все, коли тільки обставини не робили сього просто неможливим, сам умів подбати про свою освіту, про розвиток своєї

науки та свого письменства. Його діяльність в тім напрямі знемогла щойно тоді, коли перешкоди вирости понад його сили.

А тепер пригляньмо ся до теперішнього стану освіти на розгляданій нами території.

Починаючи від вищих шкіл, приходиться ся зазначити, що на цілій області північно-західної України під російським пануванням нема тепер ні одного університету й ні одної фахової вищої школи. В українській часті Галичини маємо один університет, одну політехніку, одну ветеринарїйну академію (всі три у Львові) й три окремі теологічні ліцеї (два в Перемишлї й один у Станиславові). Ні одна з тих шістьох вищих шкіл на галицько-українській землі не має української викладової мови. Виклади в теологічних ліцеях відбувають ся з правила в латинській мові, в інших школах в польській; тільки кілька предметів на університеті та двох уніятських ліцеях читаєть ся в українській мові. Число учеників у всіх тих вищих школах вносило в 1911/12 р. 7214 душ.

Небагато ліпше стоїть справа зі середніми школами. В українській часті городненської губернії існує тільки одна середня школа: мужеська гімназія в Берестю. Ся середня школа приходить на 13791 км² або на 715.600 душ населення. На західнім Полісся є реальна школа в Пинську і тутже т. зв. духовна мужеська школа, що відповідає курсови чотирьох нижших гімназійних клас. Тут приходить одна середня школа на 7911 км² або на 222.400 душ населення. В холмській губернії є 4 мужеських гімназій (2 в Холмі, по 1-ій в Білій і Замостю), 1 мужеська прогімназія (в Грубешові), 4 жіночих гімназій (2 в Холмі, по 1-ій в Білій і Замостю), 1 жіноча прогімназія (в Холмі), 2 мужеські учительські семінарії (в Холмі й Білій), 1 духовна семінарія, 1 духовна мужеська школа й 1 залізнично-технічна школа (всі три в Холмі). Числячи прогімназії й відповідаючі їм духовні мужеські школи за половину середньої, одержимо для Холмщини суму 13¹/₂ середніх шкіл; одна середня школа приходить тут на 1000 км² або на 80.200 душ. В історичній західній Волині є 4 мужеських гімназій (в Ковелі, Луцьку, Дубні й Острозі), 7 жіночих гімназій (в Ковелі [приватна], Луцьку, Дубні, Рівні, 2 в Острозі [обидві приватні] та в Кременці [приватна]), 1 реальна школа (в Рівні), 1 мужеська учительська семінарія (в селі Великі Дедеркали, кременецького повіту), 2 мужеські духовні школи (в Кременці і в селі Клевані, ровенського повіту) та одна жіноча (в Кременці) і 1

торговельна школа (в Кремянці). Всіх середніх шкіл на історичній Волині 19, себто одна на 2118 км² або на 118.230 душ населення. Виходить, що найбільше випосажена середніми школами Холмщина, найменше українське Підляше й західне Полісся. Зібравши все до купи, побачимо, що на цілій північно-західній Україні під російським пануванням є 9 мужеських і 11 жіночих гімназій, 1 мужеська і 1 жіноча прогімназія, 2 реальні школи, 4 мужеських і 1 жіноча духовні школи, 3 учительські семінарії, 1 духовна семінарія, 1 залізнично-технічна й 1 торговельна школа. Разом всіх 35 середніх шкіл, одна на 2266 км² або на 125.240 душ населення. У всіх тих середніх школах без виїмки викладава мова московська. Українська мова не сміє бути хочби й звичайним предметом науки, не то в публичних, але й в приватних школах.

В цілій Галичині, отже на території, рівній простором північно-західній Україні, в зазначених вище межах було в 1910/11 р. 61 державних гімназій, 14 реальних шкіл, 17 приватних мужеських гімназій, 14 приватних жіночих гімназій, 13 жіночих ліцеїв, 18 учительських семінарій, 17 торговельних шкіл і 1 рільнична середня школа, себто разом 155 середніх шкіл. Одна середня школа приходить тут на 506 км² або на 51.840 душ населення. Ті числа краснорічиво говорять про дбайливість обох урядів, російського й австрійського, про вище й середнє шкільництво. В північно-західній Україні під російським пануванням приходить на одну середню школу 4¹/₂ разів стільки простору і 2¹/₂ разів стільки населення, що в Галичині. Та на жаль приходить ся зазначити, що дбайливість австрійського правління про просвіту обох народів, які заселяють Галичину, Українців і Поляків, далеко неоднакова. Ст. Баран виказав, що вже саме розміщення середніх шкіл у Галичині нерівномірне й що під сим оглядом східна українська Галичина упосліджена в користь західної, польської. Та се була-б ще марниця; упослідження українського елементу виступить щойно тоді зовсім ярко, коли скажемо, що зі всіх середніх шкіл, удержуваних коштом держави, тільки в 5 гімназіях викладава мова українська, у всіх інших державних і краєвих середніх школах Галичини, з виїмкою німецької гімназії у Львові, польська. Таким чином одна середня державна українська школа приходить на 11.000 км² або на 770.000 душ українського населення в Галичині. Се відносини, котрим подібні можна найти хиба у Ферганській або якій иншій області азійської Росії, які одначе негідні середньо-європейської держави. І тому україн-

ське громадянство, трактоване по мачошиному правліннюм, бажаючи все-таки бодай в часті вдоволити своїм культурним потребам, пішло по традиціям давніх брацтв і кинуло ся засновувати приватні українські мужеські й жіночі гімназії, учительські семінарії й жіночі ліцеї, беручи цілий тягар удержання тих шкіл на свої незасібні плечі. В хвилі вибуху великої світової війни було у східній Галичині 6 приватних українських мужеських гімназій, 2 жіночі гімназії, 1 реальна школа й кілька жіночих ліцеїв і учительських семінарій, удержуваних виключно зі складок української громади.

Переходячи до низшого шкільництва, мусимо зазначити, що нам не вдало ся роздобути дат для поодинских частин російських губерній, котрі входять в область північно-західної України й прийшло ся вдоволити ся сумаричними даними про цілі губернії. Одначе се не перешкодить нам до осягнення вірних вислідів в обчисленнях, бо звичайно різниці поміж поодинокими повітами одної й тої самої губернії бувають невеликі та в кожному разі не такі значні, щоб могли спричинити помилки при обчислюванню пересічних відсотних даних і для частин. Низших шкіл всіх типів по даним з 1912/13 р. було:

в губернії	число низших шкіл
Городненській	1875
Минській	2190
Холмській	813
Волинській	2395

Розділивши низші школи на простір і населенне дотичних губерній, побачимо, що одна школа припадала:

в області	на км ² простору;	на душ населення:
на Підляшю	20·6	1092
„ Полісю	41·7	1385
„ Холмщині	16·6	1338
„ Волині	29·9	1749

Виходить, що з огляду на простір низші школи найгустіше розміщені в Холмщині, найрідше на Полісю (Пинщині); з огляду на число населення найліпше забезпечене школами Підляше, найгірше Волинь. В цілій північно-західній Україні під російським палуваннем одна низша школа приходить пересічно на 29·5 км² простору або на 1425 душ населення.

В Галичині в 1911/12 р. було 6077 народніх шкіл. Тут одна народня школа приходить на 12·9 км² простору або на 1321 душ населення. У відношенню до населення виходила-б різниця ненадто велика; та треба звернути на те увагу, що

в північно-західній Україні низші школи майже всі однокласові, коли в Галичині 2493 шкіл, себто 41% всіх існуючих шкіл, дво- і більше класові. Властива різниця виступить щойно тоді, коли візьмемо в рахубу число дітей, котрі користають зі шкільної науки.

Губернія	Число шкіл	Учеників	На 1 школу учеників
Городненська	1875	103.560	55
Минська	2190	138266	63
Холмська	813	?	?
Волинська	2395	147298	62

Як бачимо, в північно-західній Україні на одну школу приходить коло 60 учеників, що вже само вказує на однокласовий тип шкіл. В Галичині число учеників народніх шкіл виносить 1,264.756, що дає на одну школу пересічно 208 учеників, себто $3\frac{1}{2}$ рази більше ніж за російською границею. Викладовою мовою в північно-західній Україні російський уряд назначив також і в народніх школах московську мову, незрозумілу для місцевого населення; тому народні учителі силою обставин примушені там, всупереч законів, все-ж-таки при науці послугувати ся здебільша українською мовою. В Галичині народніх шкіл з українською викладовою мовою є 2545. У відношенню до населення одна українська народня школа приходить тут на 1513 Українців, одна польська на 1081 Поляків. Коли тому брати сам український елемент на увагу, то випосаженне його на полі народнього шкільництва виходило-б в Галичині навіть гіршим ніж у північно-західній Україні під російським пануванням. При порівнюванні українського шкільництва в Галичині з польським треба ще тямити, що народні школи з українською викладовою мовою переважно однокласові; зі загального числа 2493 більше-класових шкіл тільки дуже невеликий відсоток приходить на українські. Таким чином український народ покривджений також і на полі низшого шкільництва, хоч не так вже діймаючо та ярко, як в області вищого й середнього. Не завадить згадати, що із 25 громад, в котрих в 1913 р. ще не було зорганізованої народньої школи, 22 громади припадає на східну, українську частину Галичини.

Успіхи шкільної науки та перш усього наслідки шкільної політики даного уряду найкраще слідні на статистиці грамотности. Тому мусимо кинути оком і на сей бік справи. По даним з переписи в 1897 р. грамотність на північно-західній Україні представляеть ся ось як:

На 100 душ населення було неграмотних

Область	загалом			по відчисленню дітей нижше 9 літ	
	мушчин	жінок	разом	разом	мушчин
Укр. Підляшсе	61·6	80·4	70·8	62	50
Західне Полісе	74·6	89·9	82·2	76	66
Холмщина	67·6	81·0	72·7	65	60
Волинь	75·6	90·2	82·8	77	67
На цілій північно-за- хідній Україні	71·4	87·0	79·0	70	61

З тих даних особливо важні два останні ряди чисел, бо-ж очевидна річ, що дітей до менш-більш 6-го року життя годі числити до неграмотних у властивім розумінню того слова. Пересуваючи границю на 9-ий рік життя, беремо за початок науки у початкових школах можливо найпізнійший вік. Та не дивлячи ся на се, виходять ще застрашачо великі відсотки неграмотних. Особливо кидаєть ся в очі велика різниця в просвіті між мущинами й жінками. На 10 грамотних жінок приходить у грамотних мушчин у Холмщині 15, на Підляшу 20, на Волині й Полісею аж 25. Се наслідком того, що при недовстачі шкільного примусу в російській державі населенне посилає до народніх шкіл головно хлопців, задержуючи дівчат вдома, до обслуги в господарстві. Диспропорція між все-ж-таки відносно доволі значним числом народніх шкіл і високим відсотком неграмотности характеризує, як не можна ліпше, правдиву вартість тих шкіл. Се в більшій половині т. зв. церковно-приходські школи, в котрих вчать люде без відповідного підготування і без потрібного знання. До того обовязкова наука на незрозумілій для місцевого населення московській мові й переслідуванне українського письменства спричинює, що ученики не виносять зі школи навіть тої невеличкої користи, яку при даних обставинах все-таки могли-б винести, й по двох-трьох роках по скінченню школи стають знову неграмотними. І тільки цілковита байдужність російського правління для справи народньої освіти в сполучі з фанатичним гнобленням всіх прояв української національности могли довести до таких просто страшних вислідів, як 90·2% неграмотних жінок або 77% загалом неграмотних (вже по відчисленню дітей низше 9 літ) на Волині й то саме на тій землі, котра в XVI і XVII в. вела перід в просвітнім руху цілої України. Що все-ж-таки північно-західна Україна не є таким то відсталим, некультурним краєм російської держави, а тільки жертвою загально-російської системи, на російськім ґрунті зовсім нормальною про-

явою, на се доказом статистика освіти в інших частинах держави. Полишаючи на боці всі закавказькі, середно й північно-азійської території, беручи тільки саму т. зв. корінну європейську Росію (без Польщі й Фінляндії), находимо ось які дані:

На 100 душ населення було неграмотних

Область	загалом			по відчисленню дітей нижше 9 літ	
	мущин	жінок	разом	разом	мущин
Європейська Росія (без Польщі й Фінляндії)	67·4	86·3	77·1	70	57

Виходить, що із чотирьох областей, на котрі ділить ся північно-західна Україна, дві західні, себто Холмщина й Підляше, під оглядом освіти стоять вище ніж пересіч європейської Росії, дві східні, Полісе і Волинь, дещо нижше. Відсоток неграмотних мущин і жінок (по відчисленню дітей нижше 9 літ) на північно-західній Україні зовсім такий самий, як і в цілій європейській Росії. Не завадить згадати, що справа просвіти на розгляданій нами території стоїть ненайгірше і в прирівнанню до деяких інших європейських земель; що між європейськими державами є деякі, де просвітні відносини представляють ся ще сумнійше. Так напр. в Румунії при обчисленню в 1899 р. по виділенню дітей до 7 літ життя найдено 78% неграмотних (67% мущин і 89% жінок). В Сербії на основі обчислень з 1900 р. було серед населення, старшого ніж 6 літ, 79% неграмотних (66% мущин і 93% жінок). Навіть в західній Європі находимо державу з низшим рівнем загальної освіти ніж населення згаданих українських земель: при списі в 1900 р. найдено в Португалії між населенням, старшим ніж 7 літ, 74% неграмотних (63% мущин і 82% жінок). У всіх тих державах замічуємо так само, як на Україні, велику різницю щодо грамотности між мущинами й жінками в некористь жінок. Мало-що краще ніж на північно-західній Україні представляє ся справа грамотности населення в Болгарії, де обчислення з 1905 р. по відшибненню 0—6-літніх виказали 65% неграмотних, і в Еспанії (в 1900 р. 64% неграмотних).

Зовсім неліпше, навпаки навіть гірше ніж на північно-західній Україні, представляє ся справа освіти між українським населенням в Галичині. Для порівняння беремо дати з переписи в 1900 р., як менш-більше співчасні з часом російської переписи 1897 р. Загальне число неграмотних по відшибненню дітей нижше 10 літ виносило тоді в Галичині 56·0%, отже більше ніж половину населення; з того було неграмотних мущин 51·8%, жінок 60·0%. Сі дати відносять ся до цілого

населення Галичини, отже Українців, Поляків, Жидів і Німців-колоністів. Статистичні публікації про обчислення неграмотних по народностям не подають дат окремо для Галичини, тільки разом для карпатської групи австрійських країв, себто для Галичини й Буковини спільно. Не зважаючи на се, можемо наведені там відсоткові дані прийняти й для самої Галичини без жаху перед помилкою, бо ступінь грамотности на Буковині майже такий самий, що й в Галичині, а при відносно невеликім числі населення Буковини, котре виносить $\frac{1}{10}$ населення Галичини, дрібна надвижка неграмотних на Буковині не може помітно обтяжити галицького конта. І от статистичні обчислення на основі переписи в 1900 р. виказують між українським населенням Галичини (з Буковиною) вище 10 літ $77\cdot2\%$ неграмотних; з того $70\cdot8\%$ мушци і $83\cdot7\%$ жінок. Порівнюючи ті числа з відсотковими даними про неграмотних в північно-західній Україні, бачимо, що надвижка в некористь Галичини неграмотних загалом виносить $7\cdot2\%$, а неграмотних мушци $9\cdot8\%$. Проява незвичайно сумна для краю, в котрім вже від 30 літ існував шкільний примус. Вона пояснюється обставинами, на котрі ми вище вказали: нерівномірним розділом шкіл і ще більш клясе на обидві половини краю, українську й польську, великим ще донедавна саме у східній, українській частині краю числом громад без зорганізованих шкіл або з т. зв. „нечинними“ школами, насаджуванням шкіл з польською викладовою мовою по українських громадах в цілях, які з просвітою не мають нічого спільного. Ціла управа шкільництва в Галичині спочиває в руках польської Шкільної краєвої Ради й на неї в першій лінії спадає відповідальність за сей сумний стан грамотности. Правда, в останнім десятилітті відносини дещо поправили ся і статистичні дані з 1910 р. виказують між населенням Галичини вище 10 літ вже тільки $40\cdot6\%$ неграмотних ($36\cdot3\%$ мушци, $44\cdot7\%$ жінок). Серед українського населення відсоток неграмотних слав на $61\cdot0\%$, з того неграмотних мушци $53\cdot4\%$, жінок $68\cdot7\%$. Таким чином число всіх неграмотних у Галичині за десятиліття 1900—1910 зменшило ся о $15\cdot4\%$, число неграмотних Українців о $16\cdot2\%$. Все-ж-таки Галичині ще дуже далеко до того рівня народньої освіти, яку бачимо напр. в судетській групі австрійських країв (Чехії, Моравії і Шлеску), де по даним з 1910 р. було тільки $2\cdot4\%$ неграмотних!

5. Рільництво й годівля домашніх звірят. *)

Північно-західна Україна се наскрізь рільнича область. По даним переписи з 1897 р. на 1000 душ населення було зайнятих при хліборобстві, лісництві й рибальстві:

в губернії:		
Городненській	690	N. В. Не маючи дат для Холмщини, наводимо дані про люблинську й сідлецьку губернії, з котрих опісля виділено Холмщину.
Минській	748	
Люблинській	670	
Сідлецькій	678	
Волинській	749	

Як бачимо, головним заняттям населення північно-західної України є хліборобство, себто рільництво враз зі спорідненими йому побічними способами зарібкування. У волинській і минській губернії більше ніж $\frac{3}{4}$, в інших майже $\frac{7}{10}$ цілого населення працює коло управи землі і з неї живе. Відсоток, який під сим оглядом виказує волинська губернія (74·9%), є zarazом пересічним відсотком для цілої європейської Росії. Офіційна російська статистика не виказує участі поодиноких націй в різних родах занять. Все-ж-таки можемо зовсім певно сказати, що серед самого тільки українського населення відсоток хліборобів ще значно вищий ніж пересічний, бо приходить ся відчислити от хочби Жидів (14·5% населення), котрі в хліборобстві зовсім не беруть участі. Вже через се піднесеть ся відсоток хліборобів у всіх інших націй на 85%. Коли по обчисленням Бузка [Wiadomości statystyczne, т. 20] між Українцями в Галичині 94·4% живе з хліборобства, то з великою правдоподібністю те саме відношення можна прийняти й для північно-західної України. Таким чином хліборобство являєть ся основним змістом економічного життя північно-західної України й українського населення зокрема. Способи й успіхи хліборобства залежать у значній частині від фізичних умов, у першій лінії від роду та якості землі. Земля в північно-західній Україні далеко неоднакова. Південна частина кременецького повіту захоплює ще чорноземну степову полосу. В південній Холмщині й Волині, менш-більш по лінії Холм-Рівне міняєть ся сірий т. зв. „лісовий“ чорнозем з глиною та суглинками, що дає також доволі плодovitи землю. Виїмку становить білгородський повіт, західна частина замостського з пісковатим, мало врожайним ґрунтом. На

*) Література. Крім вище згаданих творів: Статистическій ежегодникъ совѣта съѣздовъ представителей промышленности и торговли на 1913 г. подъ ред. В. И. Шапаро; Fr. Bujak, Galicia, т. II; E. Pistor, Die Volkswirtschaft Österreich-Ungarns; G. von Schulze-Gävernitz, Volkswirtschaftliche Studien aus Russland.

північ від лінії Холм-Рівне переважають піски й супіски, а в долинах рік торфяки. Крім того на Підляшшу (в Берестейщині й кобринським повіті) та Полісся (в Пинщині) поширені т. зв. „підзоли“, що мають до 70⁰/₀ кварцевого піску; се полосо вбогого хемічним складом, мало врожайного ґрунту, на яким тільки при ужиттю штучних погноїв хліборобство може дати вдоволяючі успіхи.

Коли хліборобство в економічнім життю північно-західної України грає таку визначну роль, інтересно знати, скільки тут управної землі та як вона розділена. Перше всього розглянемо загалом простір управної і пригожої до управи землі по поодиноким родам її ужиткування на підставі дат з 1887 р.

Губернії	З цілого простору землі приходило на:				
	рілю	ліс	сіножати й пасовища	пшні роди	неужитки
Городненська	39·7 ⁰ / ₀	23·7 ⁰ / ₀	19·6 ⁰ / ₀	4·2 ⁰ / ₀	12·8 ⁰ / ₀
Минська	23·5 ⁰ / ₀	40·2 ⁰ / ₀	13·5 ⁰ / ₀	1·9 ⁰ / ₀	20·9 ⁰ / ₀
Волинська	37·9 ⁰ / ₀	23·4 ⁰ / ₀	14·5 ⁰ / ₀	12·7 ⁰ / ₀	11·5 ⁰ / ₀
Польща	55·0 ⁰ / ₀	20·6 ⁰ / ₀	16·2 ⁰ / ₀	3·3 ⁰ / ₀	4·9 ⁰ / ₀

Для Холмщини потрібних дат нема, тому ми навели дані, що відносять ся до цілого Польського Королівства (з 1894 р.) й можуть бодай в приближенню дати образ відносин в Холмщині. Малій відсоток рілі й великий неуправної землі (більш ніж $\frac{1}{5}$ цілої поверхні) в минській губернії пояснюють ся фізичними обставинами, а саме забагненням землі. Висушення багон дало тисячі гектарів нової землі під хліборобську культуру. Зато там найбільший відсоток лісів. Так само із неужитків городненської губернії львина пайка припадає на поліські багна, котрі сягають в області тих губерній. Для порівняння візьмім дані про Галичину з 1913 р.:

область	З цілого простору землі приходять на:				
	рілю	ліс	сіножати й пасовища	пшні роди	неужитки
Галичина	48·5	25·7	20·9	0·6	3·5

Виходить, що в Галичині, не зважаючи на гористий терен на полудні, відсоток неуправної землі менший ніж навіть в Польщі. Завдяки Карпатам Галичина багатша лісом ніж північно-західна Україна з виїмкою минської губернії, з котрої зрештою тільки один повіт, пинський, належить до нашої території. Теж саме приходиться сказати про сіножати й пасовища, а також і про рілю, бо високий відсоток рілі в Польщі треба почислити

на долю західних, властиво польських областей, зрештою відносини поодиноких родів культури землі в обох частинах західної України, галицькій і закардонній, підходять дуже близько до відносин в Пруссії, де в 1900 р. було 49·9% рілі, 19·9% сіпожатеї і пасовищ, 23·7% ліса й 6·4% неужитків.

Тепер переходимо до питання, кому належить земля, як вона розділена поміж поодинокі роди посідачів. Під спм оглядом статистичні дані з 1905 р. дають для північно-західної України ось який образ:

губернії	простір всеї землі гектарів	державі й загалом колективним власникам	З того належало:	
			мужикам надільної	ріжним приватним посідачам
г е к т а р і в				
1. Городненська	3,573.476	608.013	1,653,709	1,311.754
		17·0%	46·3%	36·7%
2. Минська	8,734.664	883.421	2,121.132	5,730.105
		10·1%	24·3%	65·6%
3. Волинська	6,291.621	712.138	2,505.728	3,073.724
		11·3%	39·8%	48·9%
4. Холмська	1,350.030	110.159	750.511	489.360
		8·1%	55·5%	36·4%
Разом . . .	19,949.791	2,313.731	7,031.080	10,604.963
		11·6%	35·2%	53·2%

Виходить, що на північно-західній Україні більша половина на всеї землі належить приватним посідачам. Які елементи входять в отсю групу, розглянемо пізнійше. Мужичької надільної землі є дещо більше ніж третина, а останок припадає державі, церкві й ріжним публичним інституціям. Коли прирівняти отсі відносини до загально-російських, виявить ся інтересна ріжниця. В 50-ти губерніях європейської Росії в 1905 р. виносили державні й колективні землі 39·1%, мужичькі надільні 35·1%, приватні 25·8%. Як бачимо, відсоток мужичьких надільних земель є в північно-західній Україні рівний пересічній російській нормі, але обидві інші групи сильно пересунені: в північно-західній Україні відсоток приватних земель більше ніж двічі більший, державно-колективних тричі менший ніж пересічно в Росії.

Пригляньмо ся всім тим трьом групам земельних посідачів близше. Загальна сума державних і загалом колективних земель ділить ся на ось які категорії:

Г у б е р н і ї :

Сума всіх колективних земель гектарів	Городненська	Минська	Волинська	Холмська
	608.013	883.421	712.138	110.159
	З того приходиться на землі:			
1. Державні гектар.:	397.028	786.421	523.740	?
відсоток:	65·3 ⁰ / ₁₀₀	89·0 ⁰ / ₁₀₀	73·5 ⁰ / ₁₀₀	
2. Удільні гектарів:	156.648	—	57.666	?
відсоток:	25·8 ⁰ / ₁₀₀		8·1 ⁰ / ₁₀₀	
3. Церковні гектар.:	36.526	54.329	100.061	?
відсоток:	6·0 ⁰ / ₁₀₀	6·1 ⁰ / ₁₀₀	14·0 ⁰ / ₁₀₀	
4. Монастирські гект.:	3.045	5.194	4.116	?
відсоток:	0·5 ⁰ / ₁₀₀	0·6 ⁰ / ₁₀₀	0·6 ⁰ / ₁₀₀	
5. Міські гектарів:	14.710	37.421	16.778	5.036
відсоток:	2·4 ⁰ / ₁₀₀	4·3 ⁰ / ₁₀₀	2·4 ⁰ / ₁₀₀	4·6 ⁰ / ₁₀₀
6. Інші гектарів:	326	—	9777	?
відсоток:			1·4 ⁰ / ₁₀₀	

Як слідно, в групі колективних посідачів найбільша пайка, коло $\frac{3}{4}$ землі, приходиться на державу. На другім місці стоять удільні землі, котрі спеціально призначені на утримання царської родини. В європейській Росії пересічний відсоток державних земель ще вищий і виносить 89⁰/₁₀₀ всеї землі тої групи, себто рівняється відсоткови в минській губернії. Пересічний відсоток удільних земель в Росії виносить 50⁰/₁₀₀ сеї групи. Церковними землями найбагатша у нас волинська, міськими холмська губернія; зрештою для означення інших категорій посідання в тій групі для холмської губернії нема потрібних даних.

Перейдім тепер до групи різних приватних посідачів, котра на нашій території займає більше ніж половину всеї землі. Тут виступають ось які категорії:

Г у б е р н і ї :

Сума всіх особисто-приватних земель гектарів:	Городненська	Минська	Волинська	Холмська
	1,166.686	5,271.942	2,817.150	489.360
	З того приходиться на землі:			
1. Дворян, гектарів	861.768	4,405.617	2,228.061	?
відсоток	73·9 ⁰ / ₁₀₀	83·6 ⁰ / ₁₀₀	79·1 ⁰ / ₁₀₀	
2. Духовенства, гектар.	11.220	2.470	6.943	?
відсоток	1·0 ⁰ / ₁₀₀	0·1 ⁰ / ₁₀₀	0·3 ⁰ / ₁₀₀	
3. Купців і почесних горожан, гектарів	637	336.890	158.378	?
відсоток		6·4 ⁰ / ₁₀₀	5·6 ⁰ / ₁₀₀	

Г у б е р н і ї :

Сума всіх особисто-приватних земель гектарів	Городненська 1,166.686	Мипська 5,271.942	Волинська 2,817.150	Холмська 489.360
--	---------------------------	----------------------	------------------------	---------------------

З того приходять на землі:

4. Міщан, гектарів	167.132	66.539	172.110	?
відсоток	14·3 ⁰ / ₁₀₀	1·2 ⁰ / ₁₀₀	6·1 ⁰ / ₁₀₀	?
5. Мужиків, гектарів	124.601	154.551	171.677	126.520
відсоток	10·7 ⁰ / ₁₀₀	2·9 ⁰ / ₁₀₀	6·1 ⁰ / ₁₀₀	25·9 ⁰ / ₁₀₀
6. Інших, гектарів	1.328	305.874	79.980	?
відсоток	0·1 ⁰ / ₁₀₀	5·8 ⁰ / ₁₀₀	2·8 ⁰ / ₁₀₀	

Н. В. Тут почислено тільки землі, що знаходяться в посіданні фізичних осіб, і виділено всі ті, що становлять приватне майно ріжних товариств.

Подрібних дат для означення поодиноких категорій приватних посідачів у Холмщині поки-що нема. Тільки в звітному Чіхачова наведено скількисть землі, купленої мужиками, котра як ненадійна належить до сеї групи. Дані з інших областей північно-західної України показують, що львина частина землі, належної приватним власникам, пересічно 81⁰/₁₀₀, падає в руках дворянства, дідичів. Щодо мужицьких земель в тій групі — то тільки в холмській губернії вони підіймаються понад четвертину, в інших трьох губерніях їхній відсоток зовсім дрібний, доходить в пересічі ледви до 5⁰/₁₀₀. Загалом в цілій північно-західній Україні, — коли прийняти, що в Холмщині в групі приватних посідачів усі немужицькі землі належать дворянам, — т. зв. панські або дідичівські землі становлять 39·5⁰/₁₀₀ всієї земельної посілості. В Галичині категорії дворянських земель відповідає т. зв. табулярна власність, котра в 1902 р. виносила 2,917.000 гектарів, себто 37·2⁰/₁₀₀ поверхні краю; у східній, українській часті Галичини відсоток табулярної власності вищий ніж пересічний і виносить 40·3⁰/₁₀₀. Однак не вся табулярна власність знаходиться в руках дідичів: 505.400 гект., себто 6·4⁰/₁₀₀ простору належить до публичної власності (домени, добра релігійного фонду і т. ин.). 25.700 гект., 0·3⁰/₁₀₀, до правних осіб; значить, дідичівські маєтки виносили в Галичині в 1902 р. 30·5⁰/₁₀₀ всієї землі, себто 9⁰/₁₀₀ менше ніж в північно-західній Україні під російським пануванням. В 50 губерніях європейської Росії дворянська власність становить лишень 13·4⁰/₁₀₀ всієї землі. Як бачимо, дідичівська верства знаходиться в північно-західній Україні у виїмково кориснім положенні і займає значно більшу пайку землі ніж в сусідніх областях.

Немалий інтерес для нас має також питання про національну приналежність земельних власників у тій групі. Звичайно Поляки опирають свої претенсії на українські землі на тім, що хоч число польського населення на Україні дуже невеличке, все-ж-таки значний відсоток землі знаходиться в польських руках. Польські денники при тій нагоді беззастанно торочать, що в українських областях більша половина, а то й три четвертини всієї землі належать до посідачів польської народности. Що серед дворян-дідичів на правобічній Україні є чимало Поляків, сього ніхто не стане оспорювати, се наслідок давніх політичних обставин з часів приналежності до польської держави. Але польський елемент зовсім не грає тут такої ролі, яку йому приписують. Баламуцтво виходить вже через те, що — свідомо, чи несвідомо — ігнорується офіційний поділ земель на три групи й відносини в групі приватних посідачів переносять ся на цілу земельну власність. Для в'яснення справи наводимо статистичні обчислення з 1909 р., подані в польській публікації: Krzyżanowski i Kumaniecki, Statystyka Polski.

Губернія	Відсоток польської власности в групі приватн. земель	Вартість польської власности у відношенню до інших (крім Жидів)
Городненська	43·12	8·6
Минська	49· 5	29·2
Волинська	45· 7	27·3
Холмська	74· 6*	?

Таким чином тільки на самім етнографічному пограниччю, в одній Холмщині, відсоток землі, котра знаходиться в польських руках, досягає $\frac{3}{4}$ всієї виділеної у групу приватної земельної власности. В трьох інших областях північно-західної України польська посілість не досягає навіть половини простору земель тої групи. Але практичне значіння має не так сам простір, як справжня вартість посіданої землі. Урожайна і старанно управлена ріля дає зовсім иншу економічну силу ніж піскові видми, багновийща й підзоли. З огляду на се для оцінки економічного становища Поляків у групі приватної земельної власности рішаюче значіння мають числа, наведені нами в другім рядку. Для Холмщини не маємо на жаль даних про відсоткову вартість польських ґрунтів; але коли навіть приймемо, що вона рівна відсотковому простору, то й тоді вартість польської власности у відно-

* На підставі даних у звітженню Чіхачова.

шенню всеї иншої (крім жидівської) власности в групі приватних посідачів винесе 34·9% або мало-що більше ніж третину.

Зовсім инший образ вийде, коли розглянути відношення польської земельної посілости до цілого простору земель, беручи під увагу всі три групи земельної посілости. Про простір польських надільних ґрунтів не маємо даних, але він, з виїмкою Холмщини, всюди зовсім мізерний, куди менший ніж відсоток населення; його можна в найліпшій разі прийняти за половину відсотку паселення, допускаючи притім можливість помилки на 1—2% в один або другий бік. Землі першої групи (державні, надільні й т. ин.) всі в непольських руках. Маючи отсе на увазі, легко обрахувати, що властивий відсоток польської земельної посілости виносить:

в городненській губернії	18·6%
„ минській	„ 12·3%
„ волинській	„ 23·7%
„ холмській	„ 35·4%

Як бачимо, і в самій Холмщині сума польської земельної посілости далеко не доходить до половини всеї землі. В трьох инших областях північно-західної України вона виносить менше ніж четвертину, в минській губернії ледви восьмину.

Третя група земельної посілости се т. зв. надільна земля, значить, та, котра припала мужикам яко наділ при освободженню з кріпацтва в 1861 р. Таким чином се корінна мужицька земля. Щоб дати загальний образ мужицького стану посідання, зведемо тут мужицьку землю всіх категорій, не тільки надільну, але й з инших груп посідачів.

Г у б е р н і ї :

Мужицька посілість:	Городнен.	Минська	Волинська	Холмська
1. Надільна, гектарів	1,653.709	2,121.132	2,505.728	750.511
відсоток	86·1%	80·1%	89·0%	85·6%
2. Особиста власність:				
гектарів	124.601	154.551	171.677	126.520
3. Власність мужицьких товариств, гект.	16.487	5.561	19.933	—
4. Власність мужицьк. стоваришень, гект.	123.956	367.696	119.231	—
5. Власність мужицько-міщанських стоваришень, гектарів	277	106	—	—
Разом всеї мужицьк. власности, гектар.	1,919.030	2,649.046	2,816.569	877.031

З того зіставлення виходить, що відношення простору мужицької землі до простору земельної посідлости інших суспільних верств на нашій області дуже неоднакове. Найліпше представляєть ся справа в Холмщині, де мужицькі ґрунти становлять 64·9⁰/₀ всеї землі, але ті дані зібрані в 1909 р., отже вже по виданню закону з 9 падолиста 1906 р., причім Холмщина стояла все під особливою опікою „Крестьянскаго Поземельнаго Банка“. Корисно укладають ся відносини в городненській губернії, де мужицька посідлость становить 53·7⁰/₀ всеї землі, супроти 24·1⁰/₀ дворянської. У волинській губернії 44·1⁰/₀ мужицької землі, 35·4⁰/₀ дворянської. Найгірше поставлені мужики в минській губернії, де не мають навіть третини землі (30·3⁰/₀), міжтим коли дворянам належить більше ніж половина (50·4⁰/₀). Загалом на північно-західній Україні мужицька посідлость вносить 41·4⁰/₀, отже менше ніж половину всеї землі. В Галичині простір т. зв. рустикальних земель вивозив у 1902 р. 4,933.000 гектарів, себто 62·8⁰/₀ цілої поверхні; але не вся рустикальна земля належить справді до мужиків.

Головною підставою економічного побуту мужиків у російській державі — се надільна земля. В північній-західній Вкраїні вона вивозить 80—89⁰/₀ всеї мужицької землі. Наділи, сутрі припали на долю мужиків при освободженню в 1861 р., бкли далеко нерівні, залежні нетільки від доброты землі, але й від приналежности кріпаків до поодиноких ґруп земельних посідачів. Найліпше забезпечено землею мужиків на державних ґрунтах: вони дістали пересічно по 7·3 гектара на кожду реґіську душу. На удільних землях пайка вивозила в середнім 532 гектара, на дідичівських по 3·5 гектара, отже менше ніж половину державного наділу. Треба додати, що мужики при освободженню не дістали всеї тої землі, котрою користували ся за часів кріпацтва; часть її зостала ся в руках дідичів, уділу й держави. Освободженням прийшло ся господарювати на менших пайках і ще платити величезні суми викупної плати. Крім того закон дозволяв дідичам давати мужикам надільну землю безплатно, коли мужик вдовольяв ся $\frac{1}{4}$ звичайного паю. Сим правом користувало ся чимало дідичів, творячи таким чином зараже на початку вольної доби клясу мужиків, недостатчно забезпечених землею. Вкінці двірська служба зовсім не дістала наділів і попала відразу в положення сільського безземельного пролетаріату.

З протягом часу відносини все погіршали ся. Розмноження населення серед мужицької верстви йшло куди швидше ніж прикупка нової землі. Наслідком того щораз більше дроблення

земель, а заразом чисельний зріст безземельних пролетарів. Як представляла ся справа в 1905 р., показує отся табличка:

Губернія:	Простір надільної землі, гектарів:	Число господарств:	На 1 господарство приходить гектарів
1. Городненська	1,653.709	91.700	18·0
2. Минська	2,121.132	213.900	9·9
3. Волинська	2,505.728	292.400	8·5
4. Холмська (в 1909 р.)	750.511	119.130	6·3

Сі дані стануть яснійші, коли скажемо, що в звичайній господарській сім'ї буває 2—3 давні ревізські душі, бо дорослі сини, навіть подруживши ся, звичайно ведуть спільне господарство з батьком. До того ще треба тямити, що тут не взято під увагу безземельних, число котрих напр. в одній Холмщині (в селах і посадах) доходить до показної висоти 139.672 душ, себто 13·9⁰/₀ всього сільського й посадського населення.

Але пересічні дані ще не дають докладного поняття про фактичний розділ мужицької землі на господарства різної великості та про відношення поодиноких груп великості до себе. Се слідно щойно з отсього зіставлення.

Число господарств великості

Губернії	менше	1—3 дес.	3—5 дес.	5—7 дес.	7—10 дес.	більше
	1 дес (1'09ha)	(1'09-3'3ha)	(3'3-5'5ha)	(5'5-7'6ha)	(7'6-11ha)	ніж 10 д. (11 ha)
Городненська	2700	700	800	1800	7700	78000
відсоток	2·9 ⁰ / ₀	0·8 ⁰ / ₀	0·9 ⁰ / ₀	1·9 ⁰ / ₀	8·4 ⁰ / ₀	85·1 ⁰ / ₀
Минська	0	1900	24400	60500	71800	55300
відсоток	0	0·9 ⁰ / ₀	11·4 ⁰ / ₀	28·3 ⁰ / ₀	33·6 ⁰ / ₀	25·8 ⁰ / ₀
Волинська	1500	6700	71400	78500	69200	65100
відсоток	0·5 ⁰ / ₀	2·3 ⁰ / ₀	24·4 ⁰ / ₀	26·8 ⁰ / ₀	23·7 ⁰ / ₀	22·3 ⁰ / ₀

Для Холмщини дат нема, тому прийдець ся нам заступити їх бодай відсотковими даними про люблинську й сідлецьку губернію, причім у статистичних виказах і категорії великості дешо відмінно розділені.

Відсоток господарств великості:

Губернія	менше	1 ¹ / ₂ -7 ¹ / ₂ дес.	7 ¹ / ₂ —10 дес.	більше ніж
	1 ¹ / ₂ дес. (1'64ha)	(1'64-8'55ha)	(8'55—11ha)	10 дес. (11ha)
Люблинська	10·9 ⁰ / ₀	77·0 ⁰ / ₀	6·7 ⁰ / ₀	5·4 ⁰ / ₀
Сідлецька	9·8 ⁰ / ₀	68·8 ⁰ / ₀	9·9 ⁰ / ₀	11·5 ⁰ / ₀

Звичайно мужицькі господарства ділять на 1. середні, де хоч сам власник з родиною також працюють у полі, але та праця не вистарчає і тому він мусить послугувати ся також наємною працею і продукує більше, ніж спотребовує; 2. малі, де власник з родиною самі обробляють землю і де земля може ще від біди їх вижити; 3. дрібні, де робота коло господарства не зуживає вповні сил цілої родини, ані не дає їм повного утримання. Само собою зрозуміле, що границя між тими трьома родами мужицьких господарств не може бути різка ані всюди однакова. Вона залежить від якості ґрунту, інтенсивності й роду управи, умов збуту і т. ин. Беручи всі ті умови на увагу, ми уважаємо за середні ті мужицькі господарства, що мають більше ніж 11 гектарів (10 десятин) землі, за малі господарства від 3·3 до 11 гектарів (3—10 десятин), за дрібні господарства менші ніж 3·3 гектари (3 десятини).

Тепер розгляньмо вище наведені дані. Найліпше представляється справа на Підляшю (городненська ґуб.), де 85·1% господарств приходить ся прирахувати до середніх, 11·2% до малих, а тільки 3·7% до дрібних, несамостійних. Правда, тут же треба зробити застереження, що Підляше лежить в області найменше урожайних ґрунтів, у полосі підзол. На другім місці кладемо Волинь з 22·3% середніх, 74·9% малих і 2·8% дрібних мужицьких господарств. На третім Поліссі (мінська ґуб.) з 25·8% середніх, 73·3% малих і 0·9% дрібних господарств; тут чисельно справа виглядає навіть дещо ліпше ніж на Волині, але якість ґрунтів стоїть куди нижше. Для Холмщини, з огляду на відмінне угрупування господарств у статистичних вказках, прийдець ся пересунути границю між малим і дрібним господарством на 1½ десятини (1·64 гектара), що одначе не спричинить більшої різниці ніж на 2-3%. В південній Холмщині (люблінська ґуб.) середніх господарств виходить 5·4% малих 83·7%, дрібних 10·9%, в північній (сідлецька ґуб.) середніх 11·5%, малих 78·7%, дрібних 9·8%. Узявши під увагу, що північна Холмщина має малоурожайну землю, подібну, як південна городненська губернія, прийдець ся економічне положення мужиків у сій області признати за найскрутнійше.

Пригадуємо, що ми всюди брали на увагу саму надільну землю, без уваги на пізнійше прикуплені ґрунти, бо про розділ сеї останньої на категорії господарств нема потрібних дат. Не зважаючи на се, наведені відсоткові числа можна уважати за зовсім реальний образ відносно, бо — як вище показано — надільні землі становлять 80—90% всеї мужицької посілости.

отже пізнійше придбані землі грають відносно дуже незначну ролю.

В Галичині роздробленне мужицької землі поступило куди дальше ніж в північно-західній Україні під російським пануваннем. На се вказує вже хочби те, що Галичина має значно густіше населення, а не зважаючи на се, відсоток населення, що живе з хліборобства, тут навіть дещо вищий. Подрібний образ розділу земельної посілости подають ось які дані з 1902 р.

Область	Відсоток господарств великості :					
	менше 0.5 га.	0.5—1 га.	1—2 га.	2—5 га.	5—10 га.	більше ніж 10 га
Ціла Галичина	6.9%	12.4%	23.3%	37.5%	15.0%	5.4%
Західна Галичина	7.4%	11.7%	22.5%	37.5%	15.5%	5.7%
Східна Галичина	6.5%	12.6%	23.5%	37.2%	14.4%	4.9%

Як бачимо, різниці у відношенню господарств різної великості між польською і українською частию краю дуже невеличкі; все-ж-таки роздробленне в українській частині ще дещо більше ніж у західній. Коли за границю між дрібним і малим господарством, з огляду на дещо більшу інтенсивність управи й кращі відносини збуту, покласти за Буяком на 2 гектари (замість 3.3 гект., як у північно-західній Україні), все-таки відсоток дрібних господарств у східній Галичині вийде на 42.6%, малих на 51.6%, середніх тільки на 4.9%. Значить, майже половину всіх господарств треба прираховувати до категорії несамостійних, які не в силі вижити своїх власників. В порівнянні до того навіть відносини в північній Холмщині являють ся ще дуже корисними.

Тепер переходимо до огляду ріллярної продукції, до в'яснення питання, які земельні плоди та в якій кількості дає хліборобство на території північно-західної України й наскільки вони покривають запотребування місцевого населення. Ізза обмеженого об'єму нашої розвідки збираємо всі групи земельної посілости в одно, хоча порівнянне управи та продуктивності мужицьких, дідичівських і державно-удільних земель було б безперечно також доволі інтересне.

Продукція поодиноких родів збіжжя представляє ся на нашій території ось як:

П ш е н и ц я

Губерні	Засіяний простір тисяч. гект.	Сер. збір за 31 гект. р. 1907—11 зібрано метр. сотн.
Городненська	24·5	216.693 8·8
Минська	32·2	260.416 8·1
Волинська	275·2	2.725.155 9·9
Люблинська	105·0	1,281.890 12·2
Сідлецька	42·9	470.975 10·9
Разом	479·8	4,955.129 10·3

Ж и т о

Засіяний простір тисяч. гект.	Сер. збір за 31 гект. р. 1907—11 зібрано метр. сотн.
416·8	3,116.873 7·5
634·5	4,236.464 6·7
625·0	5,182.515 8·3
227·8	2,235.271 9·8
250·7	2,168.605 8·6
2154·8	16,939.728 8·0

Я ч м і н ь

Губерні	Засіяний простір тисяч гект.	Сер. збір за 31 гект. р. 1907—11 зібрано метр. сотн.
Городненська	53·2	399.586 7·5
Минська	109·0	845.354 8·0
Волинська	185·4	1,679.196 9·1
Люблинська	99·0	1,187.196 12·0
Сідлецька	28·7	282.179 9·8
Разом	475·3	4,393.511 9·2

О в е с

Засіяний простір тисяч гект.	Сер. збір за 31 гект. р. 1907—11 зібрано метр. сотн.
182·9	1,244.563 6·8
270·1	2,077.400 7·7
435·0	3,984.101 9·1
170·3	1,662.648 9·8
130·8	1,119.858 8·6
1189·1	10,088.570 8·5

Г р е ч к а

Губерні	Засіяний простір тисяч. гект.	Сер. збір за 31 гект. р. 1907—11 зібрано метр. сотн.
Городненська	32·7	139.023 4·3
Минська	78·3	339.775 4·3
Волинська	131·2	867.478 6·6
Люблинська	34·0	258.234 7·3
Сідлецька	14·1	91.217 6·5
Разом	290·3	1,695.727 5·9

П р о с о

Засіяний простір тисяч. гект.	Сер. збір за 31 гект. р. 1907—11 зібрано метр. сотн.
2·2	13.907 6·3
14·0	98.187 7·0
39·7	432.550 10·9
10·2	126.362 12·4
5·7	60.024 10·5
71·8	731.028 10·2

Г о р о х і с о ч е в и ц я

Губерні	Засіяний простір тисяч гект.	Сер. збір за 31 гект. р. 1907—11 зібрано метр. сотн.
Городненська	18·3	125.270 6·9
Минська	19·4	139.166 7·2
Волинська	47·7	449.396 9·4
Люблинська	15·8	143.077 9·1
Сідлецька	14·9	131.728 8·9
Разом	116·1	988.637 8·5

Б у л ь б а

Засіяний простір тисяч гект.	Сер. збір за 31 гект. р. 1907—11 зібрано метр. сотн.
117·1	7,345.710 62·7
196·4	13,758.125 70·1
150·7	11,588.306 76·9
111·4	13,339.284 119·7
107·8	10,023.746 93·0
683·4	56,055.171 82·1

Л е н

Губерній простір т. гект.	Засіяний Середн. збір за р. 1907—11 м. с.		31 гект. збір. м. с.	
	сімя	волокна	сімя	волок.
Городн.	11·0	59.335	56.170	5·4 5·1
Минськ.	24·6	130.872	153.586	5·3 6·2
Волин.	10·6	61.615	65.288	6·0 6·2
Любл.	4·6	30.914	31.240	6·7 6·8
Сідлец.	5·2	32.374	29.143	6·2 5·6
Разом	56·0	315.110	335.427	5·6 6·0

К о н о п л і

Губерній простір т. гект.	Засіяний Середн. збір за р. 1907—11 м. с.		31 гект. збір. м. с.	
	сімя	волокна	сімя	вод.
Городн.	11·0	5.756	5.822	4·4 4·5
Минськ.	24·6	30.324	39.721	5·1 6·6
Волин.	10·6	66.600	85.280	6·0 7·6
Любл.	4·6	28.487	31.242	7·5 8·2
Сідлец.	5·2	4.477	5.281	5·0 5·6
Разом	56·0	135.644	167.346	5·8 7·2

Цукрові буряки

Губерній	Засіяний Сер. збір за простір р. 1907—11		31 гект. зібрано	
	тисяч гект.	метр. сотн.	метр. сотн.	метр. сотн.
Городненська	—	—	—	—
Минська	—	—	—	—
Волинська	33·4	4,491.304	134·5	—
Люблинська	16·6	3,233.358	194·8	—
Сідлецька	—	—	—	—
Разом	50·0	7,724.662	154·5	—

Т ю т ю н

Губерній	Засіяний Сер. збір за простір р. 1907—11		31 гект. зібрано	
	гектарів:	метр. сотн.	метр. сотн.	метр. сотн.
Городненська	—	—	—	—
Минська	—	—	—	—
Волинська	320·0	3941·6	12·3	—
Люблинська	—	—	—	—
Сідлецька	—	—	—	—
Разом	324·4	4028·6	12·4	—

Отсі таблички дають наглядний образ головних родів рілничої продукції північно-західної України. Як вже кілька разів попередю, так і тепер ізза недостачі даних про поодинокі повіти й частини губерній ми муслі брати дані для цілих губерній, хоч вони не в цілости належать до української області. Так само недостача окремих даних для Холмщини спонукала нас послугувати ся числами для люблинської і сідлецької губерній, з котрих Холмщину виділено. Таке мимовільне розширення території дослідів зовсім не зіпсує образу, який ми задумали дати, бо-ж і головну ролю гратимуть не абсолютні, лишень відносні числа. Недостача статистичних звідомлень про збір льну, конопель, цукрових буряків і тютюну за останні роки спонукала нас при обрахованню п'ятилітньої пересічи збору взяти за підставу роки 1907—11, хоч для инших збіж є дати також і з років 1912—14.

Дані про пересічний збір з одного гектару поля показують нам, що всі управлювані рослини, з вїімкою одного гороху, найбагатший плід приносять в люблинській губернії, отже в південній Холмщині. Се потверджує то, що ми вище сказали про-родючість землі. Крім того тут, на західнім пограничу України, замінна більша інтенсивність господарства, котра спричинює, що

й в північній Холмщині (сідлецької губ.), не зважаючи на переважно лихий ґрунт, рільництво дає зовсім вдоволяючі висліди та що вона під оглядом врожаю головних артикулів рільництва: пшениці, жита, ячменю і бульби, слідкує зараз за люблинського губернією. На третім, щодо деяких продуктів навіть на другім місці, приходиться покласти Волинь, де чорноземний південь накладає недостачі пісної північної часті. Найслабші успіхи дає рільництво на Підляшшу й Полісся, причім при поодиноких родах управлюваних рослин замітні деякі ріжницї. Управа пшениці, жита та гречки, себто головних засобів людської поживи, дає найгірші висліди в минській, управа інших рільничих рослин в городненській губернії.

Зрештою щодо врожайности північно-західна Україна займає в російській державі чільне місце. Для порівняння наводимо дані з того самого п'ятиліття про пересічний врожай в трьох найплодовитших губерніях чорноземної полоси.

Пересічний врожай з 1 гектара рілі метр. сотн.

Губернії	пшениці	жита	ячменю	вівса	гречки	проса	гороху	бульби
Подільська	9·0	9·7	11·0	11·2	8·2	10·2	10·3	74·8
Орловська	10·9	7·8	6·1	7·7	3·8	7·0	6·1	66·7
Рязанська	10·5	8·7	9·1	8·6	3·8	7·8	7·3	67·5

З них бачимо, що люблинська губернія тільки щодо врожайности вівса, гречки й гороху уступає подільській, у всіх інших родах збіжа її значно перевищає. Навіть пересіч врожайности цілої північно-української території мало-що нижший ніж у тих трьох найплодовитших російських губерніях, а щодо продуктивности управи бульби навіть їх перевищає. Сю прояву з огляду на куди вищу якість ґрунту в чорноземній полосі годі инакше пояснити, як старанійшою управою поля на північно-західній Україні.

Менш-більш подібні відносини щодо якості землі та способу ведення господарства панують у східній Галичині. Тому й вислід жнив тут не виказує надто великих ріжниць. Пересічна збірка з 1 гектара рілі поодиноких родів збіжа за десятиліття 1896—1905 р. тут виносила (в метричних сотнарах):

пшениці	жита	ячменю	вівса	гречки	проса	гороху	бульби
10·5	8·5	7·8	6·2	14·9	13·6	13·0	103·7

Супроти лішних зборів ячменю і вівса, які виказує північно-західна Україна, дає господарство у східній Галичині куди

кращі висіди в управі бульби, проса й гороху. Щодо дохідности тих трьох останніх продуктів східна Галичина перевищає навіть люблинську губернію, котра, як відомо, веде період не тільки в північно-західній Україні, але й в цілій Росії.

Коли з огляду на вислід жнив північно-західну Україну приходить ся зачислити до областей російської держави з відпосно доволі розвиненою технікою рільництва, коли вона ще незле витримує порівнянне зі східною Галичиною, то в прирівнанню до першої-ліпшої області середущої або й північної Європи виявляєть ся її господарська відсталість. Так напр. австрійські краї виказують за п'ятилітте 1908—12 середній збір з 1 гектара рілі: пшениці 13·7 метр. сотн., жита 13·8 м. с., ячменю 14·6 м. с. Притім не треба забувати, що ті загальні числа вже значно обнижені даними з рільничо відсталих країв, як Галичина, Буковина, та з природи мало врожайних, як альпейські й красові області. Ще яркійше кидаєть ся в очі наша відсталість при порівнянню з природою так нещедро випосаженим краєм, як Норвегія, де за п'ятилітте 1908—12 1 гектар рілі пересічно давав збору: пшениці 16·6 метр. сотн., жита 15·9 м. с., ячменю 18·1 м. с. Також Німеччина не може похвалити ся дуже плодovитою землею і бранденбурзько-саксонські піски та північно-німецькі мокляки хемічним складом ґрунту зовсім не багатші від найменш урожайних областей північно-західної України. Та, не зважаючи на се, пересічні жнива дають у Німеччині з 1 гектару рілі: пшениці 20·7 метричних сотнарів, жита 17·8 м. с., ячменю 20·1 м. с., значить, більше ніж двічі стільки, як на північно-західній Україні. На ліпше устроєних господарствах Німеччини жнива з 1 гектару пшениці дають до 30 метричних сотнарів, жита до 20 м. с., бульби до 200 м. с.

Для доповнення образу рільничих відносин на північно-західній Україні подаємо зіставленне поодиноких рільничих продуктів по кількості простору, зайнятого під їхню управу. Тут рівнож беремо за підставу п'ятилітте від 1907—1911 р.

Г у б е р н і ї :

Роди збіжа	Городненська	Минська	Волинська	Люблинська	Сідлецька	Разом
П ш е н и ц я						
тисяч гектар.	24·5	32·2	275·2	105·0	42·9	479·8
відсоток	2·9%	2·3%	14·1%	13·2%	7·1%	8·6%
Ж и т о						
тисяч гектар.	416·8	634·5	625·0	227·8	250·7	2154·8
відсоток	48·6%	45·9%	32·1%	28·5%	41·7%	38·5%

Роди збіжжя	Городненська	Минська	Волинська	Люблинська	Сідлецька	Разом
Ячмінь						
тисяч гектар.	53·2	109·0	185·4	99·0	28·7	475·3
відсоток	6·2 ⁰ / ₀	7·9 ⁰ / ₀	9·6 ⁰ / ₀	12·4 ⁰ / ₀	4·8 ⁰ / ₀	8·5 ⁰ / ₀
Овес						
тисяч гектар.	182·9	270·1	435·0	170·3	130·8	1189·1
відсоток	21·2 ⁰ / ₀	19·5 ⁰ / ₀	22·4 ⁰ / ₀	21·3 ⁰ / ₀	21·8 ⁰ / ₀	21·3 ⁰ / ₀
Гречка						
тисяч гектар.	32·7	78·3	131·2	34·0	14·1	290·3
відсоток	3·8 ⁰ / ₀	5·6 ⁰ / ₀	6·8 ⁰ / ₀	4·2 ⁰ / ₀	2·3 ⁰ / ₀	5·2 ⁰ / ₀
Просо						
тисяч гектар.	2·2	14·0	39·7	10·2	5·7	71·8
відсоток	0·2 ⁰ / ₀	1·0 ⁰ / ₀	2·0 ⁰ / ₀	1·2 ⁰ / ₀	0·9 ⁰ / ₀	1·3 ⁰ / ₀
Горох і сочевиця						
тисяч гектар.	18·3	19·4	47·7	15·8	14·9	116·1
відсоток	2·1 ⁰ / ₀	1·4 ⁰ / ₀	2·4 ⁰ / ₀	2·0 ⁰ / ₀	2·5 ⁰ / ₀	2·0 ⁰ / ₀
Булльба						
тисяч гектар.	117·1	196·4	150·7	111·4	107·8	683·4
відсоток	13·6 ⁰ / ₀	14·2 ⁰ / ₀	7·8 ⁰ / ₀	14·0 ⁰ / ₀	17·9 ⁰ / ₀	12·3 ⁰ / ₀
Лен і коноплі						
тисяч гектар.	12·3	30·6	21·9	8·4	6·1	79·3
відсоток	1·4 ⁰ / ₀	2·2 ⁰ / ₀	1·1 ⁰ / ₀	1·1 ⁰ / ₀	1·0 ⁰ / ₀	1·4 ⁰ / ₀
Цукрові буряки						
тисяч гектар.	—	—	33·4	16·6	—	50·0
відсоток	—	—	1·7 ⁰ / ₀	2·1 ⁰ / ₀	—	0·9 ⁰ / ₀
Сума управління						
землі тис. гек.	860·0	1384·5	1945·2	798·5	601·7	5589·9

З усіх родів збіжжя перше місце на північно-західній Україні займає жито, під управу котрого передають більше ніж третину всеї рілі; в городненській губернії управі жита присвячена майже половина поля. Се зновні відповідає відноспнам, які панують у цілій європейській Росії, де простір управі жита виносить також третину цілого управного простору. Друге місце займає управа вівса, котрій присвячена більше ніж пятинна рілі (в європейській Росії пересічно 19⁰/₀). Відносно ще доволі підрядну ролю грає управа ішениці, котрій відводять майже таку саму пайку поля, що й ячменеві. Велику ролю грає притім очевидно придатність землі, бо-ж, як відомо, ішениця потребує для управі ліншого ґрунту ніж інші роди збіжжя. Через те в південній полові нашої області, в південній

Холмщині (Люблинщині) й на Волині простір рілі, переданий під управу пшениці, доходить до 14⁰/₀, противно на півночі, на Підляшю й Полісю, спадає до 2·5⁰/₀. З інших родів збіжа українське населення ще найбільше управляє гречку. Відповідно до своєї визначної ролі в поживі населення займає б у л ь б а добру найку, восьмину, управної рілі, втрое більше ніж в інших частинах європейської Росії, де доходить ледви до 4⁰/₀. Незвичайно дрібний відсоток рілі, відведений під управу стручкових рослин і паші, свідчить про нераціональність і відсталість плекання домашньої худоби. Ц у к р о в і б у р я к и управляють тільки в південних частинах, південній Холмщині й на Волині.

Відносини у східній Галичині дають дещо інший образ. Правда, й тут управа жита стоїть на першій місці щодо зайнятого простору, але не на таким виключно передовім, як на північно-західній Україні, бо займає тільки 17·3⁰/₀ рілі. Овес (16·5⁰/₀ рілі) і пшениця (14·4⁰/₀) займають мало-що менший простір. Бульби, як в деякій мірі національній українській поживі, відведено навіть дещо більше землі ніж на північно-західній Україні (13·6⁰/₀). Звичайні наші збіжа: пшениця, жито, ячмінь і овес, займають на північно-західній Україні разом 89·2⁰/₀ управної рілі, у східній Галичині тільки 70·8⁰/₀, що вказує на більшу ріжноманітність ріллярної культури в тій останній.

Накінець розглянемо ще питання, чи ріллярна продукція північно-західної України покриває запотребування місцевого населення, себто чи вистарчає для його виживлення, чи може дає надвишку плодів або виказує недобір. В західній Європі й Німеччині оцінюють річну консумпцію збіжа одною людиною на два метричні сотнари; в Росії за пересічну норму уважають 12 пудів, що виходить майже на теж саме. До кормового збіжа прийдесть ся нам зачислити крім пшениці й жита ще й ячмінь і гречку. Ячмінні та гречані крупи становлять у нас важний артикул поживи, навіть серед засібніших класів населення; з ячмінної муки випікають у бідніших околицях і в передновок хліб, з гречаної роблять ріжні мучні страви. За се не вчислюємо сюди проса, вівса, гороху й сочевиці, хоч вони також у значній часті становлять людську поживу (пшоно, вівсяні крупи), бо все-ж-таки головну масу тих продуктів зуживають на прокормлення домашніх звірят (худоби й дробу); ужиту на людську поживу частину можна уважати за менш-більш рівноважну тій скількості ячменю, яка переходить у броварі на виріб солоду й проте не належить до кормового збіжа в тісній-

шим значінню. Притім з виказаної вище у статистичних таблицях пересічної продукції збіжа треба шосту частину відчислити на новий засів. Взявши все те на увагу, отримаємо ось які дані:

Губернії	Перес. річна продукц. кормового збіжа (пшен. жита, ячм. греч.) метр. сот.	З того зостає на харч метр. сотн.	На 1 душу населення приходить метр. сот.
Городненська	3,872.175	3,226.712	1·6
Минська	5,682.009	4,738.373	1·6
Волинська	10,454.344	8,711.953	2·7
Люблинська	4,962.591	4,135.494	2·6
Сідлецька	3,012.976	2,510.813	2·5
Разом	27,984.095	23,323.345	2·1

Як бачимо, пересічна продукція пшениці, жита, ячменю та гречки на розгляданій нами області така значна, що на прокормлення населення зостає ся по 2·1 метричних сотнарів на душу; значить, по прийнятій нами нормі не тільки зовсім покриває запотребування місцевих людей, але й дає надвишку по $\frac{1}{10}$ метр. сотн на душу. Притім виявляє ся, що північні області, Полісє і Підляше, мають недобір збіжа, навпаки Холмщина й Волинь дають доволі значну надвишку. Не треба забувати, що зі згаданих вже технічних причин ми втягаємо в наші обчислення цілі губернії, тільки частина котрих належить до України. Так напр. з городненської губернії належить до північно-західної України тільки $\frac{1}{3}$, з минської тільки $\frac{1}{8}$ часть; а що саме обидві ті губернії виказують недобір, то справжня область недобору на північно-західній Україні значно менша ніж та, що ми її тут брали в рахубу. Вкінці мусимо ще на одно звернути увагу. До визначних засобів поживи належить безперечно бульба, що в буденнім харчу українського мужика грає передову ролю. Пересічна річна продукція бульби на просторі розгляданих нами п'яти губерній виносить 56,055.171 метричних сотнарів. Коли відчислити $\frac{2}{3}$ сеї кількості на інші потреби: засів, годівлю худоби, виріб горівки і т. ин., зостане на корм для населення 18,685.057 метричних сотнарів, себто по 1·7 метр. сотн. на душу. Досвід учить, що український мужик не споживає цілої припадаючої на нього по західно-європейській нормі пайки кормового збіжа. Він продає, скільки змога, зерно, а недобір харчу поповняє бульбою. Поживна вартість бульби дуже невеличка. По обчисленням знавців у Німеччині один метр. сотн. жита рівний щодо поживности п'яти метр. сотн. бульби. Припустім, що населення північно-західної Укра-

їни не недоїдає, що ощаджує на зерні лише стільки, скільки виносить поживна вартість консумованої ним бульби, себто 0·4 метр. сотнара на душу. О ту скількість треба збільшити вище вказану надвишку продукції збіжа над місцевою консумцією і вона досягне 0·5 метр. сотн. на душу. Таким чином сама північно-західна Україна в означених нами етнографічних межах, без втягнення нами досі в рахубу етнічно чужих областей, продукує тепер щорічно більше ніж два мільони метричних сотнарів кормового збіжа на вивіз. І то, не зважаючи на перестарілу триполеву господарку, котра щорічно третину поля лишає облогом, не зважаючи на малу дбайливість у справляванні й обробленню рілі. Не забігаючи надто далеко вперед, все-таки маємо повну підставу думати, що при відповідній дбайливості міродатних державних чинників, при піднесенню рівня освіти хліборобського населення і переведенню найнеобхідніших меліорацій можна-б тут уже в доволі близькій будучності осягнути бодай таку видатність землі, яку виказує Норвегія. А се дало-б північно-західній Україні спромогу вивозити річно коло 10 мільонів метр. сотн. кормового збіжа.

У східній Галичині дещо більшої видатності землі проти-стоїть далеко густіше населення. Через те навіть, дочисливши до кормового збіжа ще й кукурузу, котру тут управляють у південно-східних повітах, отримаємо по відтягненню $\frac{1}{6}$ річної продукції на засів саме по 2 метричні сотнари кормового збіжа на душу, значить саме стільки, що треба*). Надвишка продукції бульби, обчислена вище поясненим способом, дає спромогу заступити бульбою 0·5 мет. сотн. кормового збіжа на душу, себто вивезти коло $2\frac{1}{2}$ мільона метр. сотн. зерна, чималу частину котрого спотребовує західна Галичина. Піднесенне продукції на норвезьку норму дало-б у східній Галичині коло 7 мільонів метричних сотнарів зерна надвишки.

З рільництвом тісно звязана годівля домашніх звірят. На північно-західній Україні й у східній Галичині годівля домашніх звірят грає попри управу рілі тільки другорядну ролю. Її завдання все ще обмежує ся на те, щоб доставити потрібної для господарства робочої сили та гною для управи поля. Се й відбиває ся на якості звірят, що ніяким чином не може рівняти ся зі середно- й західно-європейськими

*) Фр. Вуїак, Galicua I, ст. 301 доказує, що Галичина продукує менше збіжа, ніж сама зуживає, але не бере на увагу всіх родів кормового збіжа; зрештою його обчислення відносять ся до цілої, отже й західної Галичини.

расами. Плекання домашніх звірят яко зовсім окрему галузь сільського господарства для цілей промислу зустрічаємо тут дуже рідко й то тільки на добрах великих земельних власників. Тим то й дохідність годівлі ще дуже невеличка, що йде в парі з некорисним розвитком живого інвентаря.

На основі статистики домашніх звірят можемо подати ось які числа про розвиток і стан живого інвентаря на північно-західній Україні.

	К о н е й.			Рогатої худоби.			Овець і кіз.			С в и н е й.		
	Губернії.	1907.	1911.	1913.	1907.	1911.	1913.	1907.	1911.	1913.	1907.	1911.
	т и с я ч і в ш т у к											
Городи.	211	223	243	529	550	584	507	515	525	235	246	270
Минська	412	425	421	1089	1078	1116	622	616	634	521	347	585
Волинськ.	679	709	676	1113	1148	1129	729	644	645	545	616	622
Люблин.	226	220	220	346	326	347	255	135	111	201	128	130
Сідлецька	130	131	140	307	272	350	190	129	100	86	63	53
Разом	1658	1708	1700	3384	3374	3526	2303	2039	2015	1588	1400	1660

Ті числа свідчать некорисно про розвиток годівлі домашніх звірят на нашій території. Протягом п'ятиліття від 1907-11 р. число всіх головних родів домашніх звірят, з виїмкою коней, зменшило ся. За некорисний треба уважати також приріст числа коней, бо в прирівнанню до інших країв воно й без того було рішучо завелике, що відбивало ся на якості. Упадок хову овець (з виїмкою одної тільки городненської Губ.) — се більше загальна проява, що стає помітна й на Поділлі, в Київщині, Катеринославщині, Бесарабії і також в Галичині; її легко вяснити спадом ціни на вовну. Упадок годівлі рогатої худоби помітний в західній і північній полосі; він особливо великий в сідлецькій Губернії, де за п'ятиліття 1907-11 р. число штук зменшило ся о 35.000 або о 11%; потім до 1913 р. він всюди значно поправив ся, найбільше саме в Сідлецькій, коли цифри офіційної статистики дійсно вірні. Знижку числа свиней, найбільше разячу в люблинській, а далі й в минській та сідлецькій Губерніях о 36%, зглядно о 33%, можна вяснити хибань лихими економічними обставинами або пошесними недугами. Її переходивий характер слідний з дат за 1913 р., котрі виказують знову значний приріст свиней в минській, дрібний також і в люблинській Губернії — тільки сідлецька має дальший убуток. Загалом дані з 1913 р. дають надію, що дальший розвиток годівлі домашніх звірят краще піде ніж перед 1911р.; вони й виказують деяке, хоч незначне зменшення числа коней. Ще найбільше нормально розвиваєть ся годівля домашніх звірят на Волині. „Статистическій ежегодникъ“ на р. 1914 подає перший раз статистику зві-

рят на самій Холмщині за 1913 р. Тут виказано коней 150.784, рогатої худоби 205.244, овець і кіз 72.620, свиней 71.554 штук. Розуміть ся, що про розвиток годівлі на основі тих даних поки-що ще нічого не можна сказати.

В Галичині, з виїмкою згаданої вже знижки числа овець, сума всіх інших родів домашніх звірят в тім часі зросла, найбільше число свиней.

Стільки про розвиток і напрям розвитку. Про більшу або меншу доцільність теперішнього стану годівлі домашніх звірят на нашій території можна набрати поняття, коли порівняти відношення числа поодиноких родів домашніх звірят до населення у нас і в інших краях.

На 1000 душ населення приходило в 1913 р.

В губерніях	Коней.	Рогатої худоби.	Овець і кіз.	Свиней.
Городненській	125	276	245	137
Минській	143	363	202	196
Волянській	167	265	128	150
Холмській	139	189	67	66

Пересічно на цілій області	149	288	167	152
----------------------------	-----	-----	-----	-----

Сі числа говорять вже самі за себе й диспропорція у відношенню скількості коней до скількості свиней така разяча, що викликає поважний сумнів у вірність статистичних даних. Значінне тих чисел виступить ще різкійше, коли прирівняємо їх до даних з інших країв.

На 1000 душ населення приходило:

В краях:	Коней.	Рогатої худоби.	Овець і кіз.	Свиней.
Галичині (1912 р.)	113	312	45	229
Австрії (без Угорщини 1910 р.)	66	321	129	225
Познанщині (1910 р.)	142	437	143	613
Данії (1909 р.)	194	817	278	531

Галичина має відносно менше коней і овець та кіз, зате більше рогатої худоби й майже вдвоє стільки свиней. Тому, беручи на увагу менш-більш однаковий ступінь розвитку господарства в Галичині та в північно-західній Україні, годі припустити, щоб напр. у Холмщині число коней більше ніж двічі перевищало число свиней. Статистику коней переводять в Росії від 1870 р. й то доволі докладно з огляду на потреби армії; зате статистика інших домашніх звірят, ведена поліцією і місцевими волосними управами, мало дає запоруки на вірність; населенне з боязни перед оподаткуванням затаює, що може,

а органи правління надто мало дбайливі, щоб совісно провірювати дані. Тому з великою певністю можна прийняти, що на розсліджуваній нами області стан свиней, а мабуть також і овець в дійсности значно вищий, ніж подає офіційна статистика. Все-ж-таки північно-західній Україні, а також і Галичині ще далеко до такої інтенсивности у плеканню домашніх звірят, яку бачимо напр. в Познанщині або Данії.

6. Промисл.*

Північно-західна Україна дуже бідна мінеральними засобами. Продуктів, які грають передову ролю у великім фабричнім промислі, тут або зовсім нема або є тільки в невеликій кількості. як от клади камінного вугля в крем'янецькім повіті волинської губернії. Залізні руди, бурий залізняк і болотна руда, що попадають ся на Полісся і денедє в крем'янецькім і ровенськім повіті волинської губернії, мають багато фосфору й через те мало придатні до виділки заліза. З інших мінеральних багатств заслуговують на більшу увагу Граніт і базальт в ровенськім повіті понад Гориню, пісковець і жорновий камінь в ровенськім, дубенськім повіті та в Холмщині, мarmor в крем'янецькім повіті понад Збручем та антар, що більшими куснями до $\frac{3}{4}$ кг. попадаєть ся коло села Домбровиць ровенського повіту. Зустрічають ся також верстви глини, ліпшої якості в крем'янецькім і острозькім повіті, вапна, крейди й торфу; верстви торфу доходять на Полісся до грубости 6 метрів, але з огляду на багатство лісів не мають великого значіння.

Таким чином вже природа не дала нашій області умов для розвитку великого фабричного промислу. Статистика зайнять з 1897 р. виказує, що на 1000 душ населення займало ся промислом: у городненській губернії 113, минській 89, волинській 82, люблинській 103, сідлецькій 105. Сі числа дещо вищі ніж у Галичині, де в 1900 р. тільки 88 людей на 1000 працювало в промислі, але далеко нижші ніж напр. в Польщі (154 на 1000), не згадуючи вже про такі промислові краї, як Шлеск або Саксонія, де ціла половина населення живе з промислу. Але й зі сьх 10⁰/₀ промислового населення, яке виказує статистика, головна частина зайнята дрібними й домашніми промислами, ріжними ремеслами, котрі несе дають робітникам

* Література. Крім названих: Министерство торговли и промышленности; Торговля и промышленность европейской Россіи по районамъ.

повне утримання та примушують їх часто хапати ся і за інші зайняття.

Починаємо від дрібного промислу. Безперечно найширше на північно-західній Україні розповсюджений промисл виробів з дерева починає останніми часами підупадати. Головна маса ремісників виробляє тільки дрібну скількість товару, обчислену не на вивіз на більші ринки, тільки на замовлення місцевого населення, котре платить дуже низькі ціни. З піднесенням ціни на дерево сей промисл стає щораз менше поплатний і його занедбують. З поодиноких родів виробів з дерева чимале значінне має стельмаший промисл, виріб возів, візків, саней, коліс і т. ин. Він розвинений у константинівським і грубешівським повіті холмської губернії, в острозьким і крем'янецьким волинської, але особливо на Підляшшу в околицях Більська, в Пинщині, а славить ся ним село Дорогоща острозького повіту волинської губ. Більше принагідним промислом є боднарство: виріб бочок, цебриків, балій і т. ин., котрим займають ся здебільша тільки в хвилях, вільних від полевих робіт, себто пізною осінню і зимою. Воно розвинене в крем'янецьким повіті волинської губ., в околиці Біловіжи Городненщини, в константинівським, холмським і володавським повітах холмської губ. З токарства більше розвинений тільки виріб деревляної столової та кухонної посуду й веретен яко річей, котрих населення загально уживає. Славлять ся тими виробами більський повіт городненської губ. й крем'янецький волинської. Теслярство поширене більш-менш однаково на цілу територію, хоча здебільша яко побічне зайняття попри рільництво; столярство обмежене на міста й містечка та мало розвинене. Дрібне льокальне значінне мають: виріб гонт, решіт, сит і плетенне лаптів і рогож з лика липової кори; тими останніми виробами славить ся особливо Полісе. На Полісію, а також у крем'янецьким повіті волинської губ. і в ріжних повітах Холмщини виплітають кошики з лози. Із промислів хемічної перерібки дерева поширений виріб смоли та дьогтю всюди, де находять ся більші простори соснових лісів.

Із групи промислів перерібки металів поширені тільки ковальство та слюсарство. Майже нема села, котре не мало би свого коваля для ковання коней і направи рільничих снастей. Більше вишколені ковалі виробляють топори, ножі, заступи, подекуди й рільниче знарядде, як плуги, борони і т. ин.

З промислів перерібки мінеральних субстанцій на північно-західній Україні найкраще заступлене гон-

ч а р с т в о. Воно існує всюди, де тільки є потрібні для нього верстви глини. Так напр. в холмській губ., особливо в повітах грубешівським і томашівським; на Волині славяться ним Вишневецька волость в кремянецьким і Залибівка в дубенським повіті; на Полісю село Любашів; в містечку Городні в Пинщині займається гончарством 200 родин, котрі заробляють більше ніж 3500 рублів річно. В тихже самих областях зустрічаємо цегольництво. Камілярство з недостаті потрібного матеріалу обмежене тільки на острозький і кремянецький повіт Волині, де здебільша витісують нагробні пам'ятники.

Перерібка звіринних продуктів дає почин окремих груп промислів. Тут на передове місце висувається кожмяцтво, що займається головню виправленням овечих шкір, потрібних населенню на кожухи. Воно більше розвинене в повітах більським, володавським і білгорайським холмської губ. і в кремянецьким повіті волинської губ. На Волині околичну славу мають кожмяки з Боремлі й Берестечка дубенського повіту, з Горохова володимирського повіту й Мацьови ковельського повіту. Шевці, як ковалі, бувають по всіх селах, але їхнє ремесло належить до найменше поплатних; вони здебільша не виробляють товару на риночний збут, тільки на замовлення.

Перерібка волокнистих субстанцій заступлена тканнем полотна й виробом сукна. Сирих продуктів доставляє місцеве рільництво й годівля овець. Управа льну й конопель, як ми бачили, поширена майже рівномірно на цілім просторі північно-західної України й дає всюди спромогу розвинути ткацтво. Тільки ткацтво мало де становить виключне зайняття; ним здебільша займаються жінки по вечерам і досвідам, в часі, вільнім від господарських робіт, і виробляють тільки для домашніх потреб. Виріб на продаж витісняє фабрична продукція; він зустрічається в більших розмірах поруч з виробом шнурів і ливн тільки ще в Білокриниці та Радивиліві кремянецького повіту волинської губ. і в томашівським пов. холмської губ. Більше ціху промислу має в виріб сукна з вовни овець. Ним займаються вже фахові ткачі й перебирають вовну від замовляючих, рідше скуповують її і виткане сукно вивозять на ярмарки. Виріб сукна на більшу скалю тісно зв'язаний з інтенсивнішим плеканням овець, проте він проявляється головню в південній частині холмської губ. і в південній Волині. Особливо розвинена ця галузь промислу в Мізочі дубенського та в Рожичці луцького повіту; в тій останній місцевості ви-

робляють вовняних тканин на суму 20.000 руб. річно. Вишгородка кремянецького пов. славить ся виробом килимів. Кравецтво заступлене тільки по містечках і більших селах; займають ся ним здебільша Жиди, виготовляючи одержу на замовлення.

Як окремих рід домашнього промислу треба згадати вишиття панамських солом'яних канелюхів, поширене в цілій південній Холмщині.

Ми вже вище згадали, що фабричний промисел на північно-західній Україні дуже незначний. Статистичний виказ російського міністерства торгівлі та промислу, ділячи європейську Росію на промислово-торговельні полоси, зараховує головну часть нашої території до „поліської полоси“, котра охоплює простір від Буга по горішній Дніпро, від Поділя по верхівя Німану. Щодо розвитку фабричного промислу — ся полоса займає останнє місце між усіма иншими полосами європейської Росії, але вона характеристична тим, що промисел звернений тут майже виключно на перерібку місцевих сирих продуктів. Через те має тут рішучу перевагу перерібка продуктів лісоводства й хліборобства, при чім розвиток фабрик в ріжних частинах полоси характеризує їхнє економічне життє. Всі инші галузи промислу грають тут зовсім мізерну роль. Холмщина й Берестейщина причислені до „привіслянської полоси“ зі сильно розвиненим промислом, південно-східна насмуга Волині (кремянецький і острозький повіт) причислена до „південно-західної рілляно-промислової полоси“.

Переходячи до подрібного розгляду фабричного промислу, мусимо зазначити, що як для оцінки промислової продукції важні абсолютні числа, так фабричний промисел нерозділений рівномірно на всі части губерній, а залюбки скуплюеть ся в поодиноких частинах, т. зв. промислових осередках. Дати „Статистического ежегодника“ за 1910 р. були для нас непридатні, бо вони подають дані тільки про цілі губернії. Тому ми мусіли послугувати ся даними міністерства торгівлі та промислу за 1900 р., де взято під увагу зовсім докладно виділити й райони й се дало нам спромозу зовсім докладно виділити північно-західну Україну споміж областей, які до неї не належать.

Для пояснення таблиць, котрі низше наводимо, подаємо схему поділу промислу, якої думаємо тримати ся. В рубрику I вчислена перерібка хліборобських харчових продуктів, рослинних, як мука, цукор, олій, продукти садівництва й городництва, напитки, тютюн, паша—та звіринних—мяса, риби і т. ин. Рубрика II обіймає звіринні пехарчові продукти, як шкіру, кости,

піре, роги, свічки, мило, віск; рубрика III лісові промисли й виробу з дерева; рубрика IV викопку мінералів і металів і їхню перерібку; рубрика V перерібку волокнистих субстанцій — вовни, льну, конопель і т. ін.; рубрика VI хемічні продукти — виріб чорнила, пасти, мази, аптичних товарів, штучних навозів, красок, косметиків, нафти, газу, сірників, паперу, гуми і т. ін. Всі інші промислові підприємства, котрі не входять в жадну з вичислених груп, зібрані в рубриці VII.

В поодиноких областях північно-західної України промислова діяльність представляєть ся ось як:

А. Підляше (південна частина городненської Губ.).

Повіти	I	II	III	VI	V	VI	VII	Разом
Більський								
число підприємств	15	2	4	5	5	—	—	31
річн. продук. в тис. руб.	157	35	168	56	212	—	—	628
відсоток продукц.	25·0%	5·6%	26·8%	8·9%	33·7%			
Берестейський								
число підприємств	17	5	10	9	—	8	4	53
річн. продук. в тис. руб.	239	140	240	352	—	224	23	1218
відсоток продукц.	19·5%	11·5%	19·6%	28·8%	—	18·8%	1·8%	
Кобринський								
число підприємств	18	—	2	—	1	4	—	25
річ. прод. в тис. руб.	226	—	48	—	0	54	—	328
відсоток продукц.	68·9%		14·6%	0%	16·5%			
Разом чис. підпр.	50	7	16	14	6	12	4	109
річ. прод. в тис. руб.	622	175	456	408	212	278	23	2174
відсоток прод.	28·5%	8·5%	20·9%	19·0%	9·8%	12·3%	1·0%	

Зі сього слідно, що під оглядом промислу Підляше не представляє одноцільної території. Ми вже попереду згадали, що статистичний виказ російського міністерства торгівлі й промислу причислює головну частину Берестейщини до „привислянської полоси“, більський і кобринський повіти до „поліської полоси“. Ріжниця лежить нетільки в тім, що Берестейщина продукцією своїх промислових підприємств значно перевищєє продукцію обох других повітів разом, але й в розділі підприємств на категорії. В більським повіті на чисто рілньничий промисл (рубр. I і V) та на лісовий (рубр. III) приходить 85·5% в кобринським 82·5% цілої продукції; в Берестейщині на першим місці стоїть перерібка мінералів і металів (28·8% продукції), а рілньничі й лісові промисли дають разом тільки 39·1% загальної продукції. Також виріб хемічних продуктів (18·8%) грає в Берестейщині передову ролю. Все те вказує, що тут

маємо діло з вищим ступнем промислового розвитку ніж у сусідніх повітах.

Б. Полісе (південно-західна частина минської Губ.).

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Пинський ч. п.	35	4	36	4	1	2	7	89
річ. прод. в тис. руб.	554	295	562	361	162	374	82	2390
відсоток продукц.	23·2 ⁰ / ₁₀	12·4 ⁰ / ₁₀	23·5 ⁰ / ₁₀	15·1 ⁰ / ₁₀	6·8 ⁰ / ₁₀	15·6 ⁰ / ₁₀	3·4 ⁰ / ₁₀	

Пинщина, як бачимо, висотою річної продукції перевищує всі три повіти Підляша разом взяті. І тут рілляничі й лісові промисли висувають ся на передове місце, хоч не так виключно, як у Більщині й Кобринщині. Головні позиції продукції I-ої рубрики дають тискари олію (151 тис. руб.), Гуральні й рафінерії спирту (150 тис. руб.), фабрики тютюну (поверх 100 тис. руб.): далі броварі, млини й медоварні. На продукцію II-ої групи складають ся: одна фабрика стеаринових виробів (275 тис. руб. річної прод.) і три фабрики шкіри (20 тис. руб.). В IV групі входять фабрика цвяхів (201 тис. руб.), варстат суден (133 тис. руб.), фабрика рілляничих знарядів з литого заліза (23 тис. руб.) і парова цегольня (4 тис. руб.). V-а група обіймає фабрики сукна, до VI-ої групи належить велика фабрика сірників (370 тис. руб.) і фабрика туток (4 тис. руб.). Головна частина всіх тих підприємств, а саме 33 підприємств з 1246 тис. руб. річної продукції, знаходиться в самім Пинську, що таким чином являєть ся промисловим центром західного Поліся.

В. Холмщина.

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Холмський	19	—	2	6	1	1	3	32
річ. прод. в тис. руб.	1185	—	42	390	18	12	56	1703
відсоток продукц.	69·6 ⁰ / ₁₀		2·4 ⁰ / ₁₀	22·9 ⁰ / ₁₀	1·1 ⁰ / ₁₀	0·7 ⁰ / ₁₀	3·3 ⁰ / ₁₀	
Білгорайський								
число підприємств	8	—	—	—	—	1	1	10
річ. прод. в тис. руб.	48	—	—	—	—	5	8	61
відсоток продукц.	78·7 ⁰ / ₁₀					8·2 ⁰ / ₁₀	13·1 ⁰ / ₁₀	
Більський								
число підприємств	12	—	5	1	2	2	—	22
річ. прод. в тис. руб.	140	—	134	7	4	12	—	297
відсоток продукц.	47·1 ⁰ / ₁₀		45·2 ⁰ / ₁₀	2·4 ⁰ / ₁₀	1·3 ⁰ / ₁₀	4·0 ⁰ / ₁₀		
Володавський								
число підприємств	19	—	3	1	—	1	—	24
річ. прод. в тис. руб.	234	—	85	43	—	2	—	364
відсоток продукц.	64·3 ⁰ / ₁₀		23·3 ⁰ / ₁₀	11·8 ⁰ / ₁₀		0·6 ⁰ / ₁₀		

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом	
Грубешівський									
число підприємств	21	—	1	2	—	—	1	25	
річ.прод.в тис.руб.	2494	—	8	10	—	—	8	2520	
відсоток продукц.	98·9 ⁰ / ₁₀₀		0·3 ⁰ / ₁₀₀	0·5 ⁰ / ₁₀₀			0·3 ⁰ / ₁₀₀		
Замостський									
число підприємств	19	—	6	4	—	1	2	32	
річ.прод.в тис.руб.	1059	—	353	64	—	10	40	1526	
відсоток продукц.	69·4 ⁰ / ₁₀₀		23·2 ⁰ / ₁₀₀	4·2 ⁰ / ₁₀₀		0·6 ⁰ / ₁₀₀	2·6 ⁰ / ₁₀₀		
Константинівський									
число підприємств	16	—	—	16	—	—	—	32	
річ.прод.в тис.руб.	215	—	—	40	—	—	—	255	
відсоток продукц.	84·3 ⁰ / ₁₀₀			15·7 ⁰ / ₁₀₀					
Томашівський									
число підприємств	8	—	3	—	—	—	2	13	
річ.прод.в тис.руб.	183	—	87	—	—	—	7	277	
відсоток продукц.	66·0 ⁰ / ₁₀₀		31·5 ⁰ / ₁₀₀				2·5 ⁰ / ₁₀₀		
Разом	чис. підпр.	122	—	20	30	3	6	9	190
річн.прод.	тис.руб.	5558	—	709	554	22	41	119	7003
відсоток продукц.	79·4⁰/₁₀₀		10·1⁰/₁₀₀	7·9⁰/₁₀₀	0·3⁰/₁₀₀	0·6⁰/₁₀₀	1·7⁰/₁₀₀		

Як уже згадано, статистичний виказ російського міністерства торгівлі та промислу причислює Холмщину до „привисельської промислової полоси“. На нашу думку зовсім несправедливо, бо вона й щодо інтенсивності й ще більше щодо характеру промислу зовсім підходить до „поліської полоси“. Три повіти: грубешівський, холмський і замостський визначають ся, що правда, дещо більшою продукцією, але ся надвишка розпливається ся серед недобору інших частей Губернії, річна продукція котрих в пересічи доходить ледви до $\frac{1}{4}$ мільона руб. Характер промислу тойже самий, що ми його бачили на Підляшю (з виїмкою Берестейщини). Чисто рільничі й лісові промисли, групи I, III і V, становлять 89·8⁰/₁₀₀ цілої продукції, з тою хибань рїжницею, що група V (перебірка волокна) не грає тут майже ніякої ролі (0·3⁰/₁₀₀ продукції). Від Пинщини знову Холмщина рїзнять ся хибань рішучою перевагою рільничого промислу (79·4⁰/₁₀₀ продукції) над лісовим (10·1⁰/₁₀₀), що очевидно є наслідком рїжниці природних умов. Інтересно, що напр. у грубешівськїм повіті, котрий виказує найбільшу суму продукції, рільничий промисл досягає безприкладної висоти 98·7⁰/₁₀₀ цілої продукції. Між 122 промисловими підприємствами сеї (I-ої) групи в холмській Губ. находимо 67 ґуралень, 12 парових млинів, 8 тискарень олію, 7 цукроварень, 7 броварів, 2 медоварні, 1 фабрику тютюну й ин. На лісовий промисл складають ся 16 тар-

таків і 4 фабрики меблів, найбільша в Замостю з продукцією 130 тис. руб. Група перерібки мінералів і металів (IV) заступлена між іншим 8 паровими цегольнями, 8 кузнями, 6 фабриками різничих приладів, 4 фабриками шкла й 1 фабр. кахлів. Всі інші групи й щодо числа промислових підприємств, а ще більше щодо висоти продукції грають зовсім дрібну роль. Промисловим осередком губернії є Грубешів, де сцентралізовано 24 промислові підприємства; на другім місці стоїть Замосте.

Г. Історична Волинь.

П о в і т и	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Володимирський								
число підпр.	23	2	14	1	—	—	—	40
річ.прод.т.руб.	329	4	78	2	—	—	—	413
відсот.продук.	79·9 ⁰ / ₀	0·9 ⁰ / ₀	18·9 ⁰ / ₀	0·3 ⁰ / ₀				
Дубенський								
число підпр.	47	1	13	5	—	2	—	68
річ.прод.т.руб.	1394	30	185	95	—	64	—	1768
відсот.продук.	78·8 ⁰ / ₀	1·7 ⁰ / ₀	10·5 ⁰ / ₀	5·4 ⁰ / ₀		3·6 ⁰ / ₀		
Ковельський								
число підпр.	8	1	18	2	—	—	—	29
річ.прод.т.руб.	420	6	154	71	—	—	—	651
відсот.продук.	64·5 ⁰ / ₀	0·9 ⁰ / ₀	23·7 ⁰ / ₀	10·9 ⁰ / ₀				
Кремянецький								
число підпр.	48	3	18	10	—	1	1	81
річ.прод.т.руб.	535	42	295	14	—	9	8	903
відсот.продук.	59·3 ⁰ / ₀	4·6 ⁰ / ₀	32·7 ⁰ / ₀	1·5 ⁰ / ₀		1·0 ⁰ / ₀	0·9 ⁰ / ₀	
Луцький								
число підпр.	21	—	18	7	5	—	—	51
річ.прод.т.руб.	429	—	128	172	86	—	—	815
відсот.продук.	52·6 ⁰ / ₀		15·7 ⁰ / ₀	21·1 ⁰ / ₀	10·6 ⁰ / ₀			
Острозький								
число підпр.	20	4	11	3	—	—	—	38
річ.прод.т.руб.	632	33	199	387	—	—	—	1251
відсот.продук.	50·5 ⁰ / ₀	2·6 ⁰ / ₀	15·9 ⁰ / ₀	31·0 ⁰ / ₀				
Ровенський								
число підпр.	39	—	22	7	2	2	1	73
річ.прод.т.руб.	1079	—	2052	74	9	55	1	3270
відсот.продук.	33·1 ⁰ / ₀		62·4 ⁰ / ₀	2·3 ⁰ / ₀	0·4 ⁰ / ₀	1·7 ⁰ / ₀	0·1 ⁰ / ₀	
Разом чис.підпр.	206	11	114	35	7	5	2	380
річ.прод.т.руб.	4818	115	3091	815	95	128	9	9071
відсот.продук.	53·2 ⁰ / ₀	1·3 ⁰ / ₀	34·1 ⁰ / ₀	8·9 ⁰ / ₀	1·0 ⁰ / ₀	1·4 ⁰ / ₀	0·1 ⁰ / ₀	

Висотою обороту ровенський повіт значно перевищає всі інші; за ним іде дубенський і острозький, на останнім місці володимирський. Характер промислової продукції тойже самий, що й у всіх інших частях північно-західної України з виїмкою Берестейщини. Хліборобські й лісові промисли становлять 88·3% цілої продукції, при чім, подібно, як на Підляшю й Полісся, лісові промисли грають доволі значну роль (34·1% продукції). Тим саме Волинь рїзняється від Холмщини. Інші роди промислів, себто перерїбка звіринних нехарчових продуктів (II) і мінералів та металів (IV), найкраще заступлені в острозьким (33·6% продукції) і луцьким (31·1%) повітах. На промислову групу I, перерїбку хліборобських харчових продуктів, складаються, як і в інших частях нашої області, в першій лінії парові млини (коло 1900 тис. руб. річної продукції) і ґуральні та рафінерії спирту (коло 600 т. р. прод.); за ними йдуть броварі (180 т. р.) і фабрика тютюну в Рівнім (19 т. р.). На окрему згадку заслуговують цукроварня в Мизочу, дубенського пов., з 842 т. р. річної продукції і велика рафінада сиролу у Вел. Олексині коло Рівня з продукцією 766 тис. р. річно. З промислів II-ої групи крім 10 дрібних фабрик шкіри згадуємо ще про фабрику свічок у Радивиліві, крем'янецького повіту, з продукцією 30 тис. руб. В III-ій групі головну роль грають перерїбка лісового дерева й тартаки (1620 т. р. прод.), між котрими визначається великий тартак в Оржеві, ровенського повіту, з продукцією на 743 т. р. Виріб меблів (61 т. р.), паркетів у Вишнівці, крем'янецького пов. (20 т. р.), деревляних колодок і кілків (20 т. р.) і ин. мають невелике значіння. У IV групі звертає на себе увагу велика фабрика цементу в Здолбунові, острозького повіту, з продукцією на 380 т. р. Зрештою крім цеголень замітні тут невеликі фабрики різничих приладів (90 т. р.), скла (115 тис. р.) і порцеляни (66 т. руб.). Вкінці з VI групи згадуємо фабрику пакувального паперу (60 т. р.) в Рудні, дубенського пов., і фабр. цигаретової бібули в Дубні. За промисловий осередок історичної Волині треба уважати Ковель, де знаходиться 11 промислових підприємств з продукцією на 438 т. р. річно.

Зібравши всі вище наведені й обговорені дані до купи, отримуємо ось який загальний образ фабричної продукції на північно-західній Україні:

Область	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Підляшє								
число підпр.	50	7	16	14	6	12	4	109
рїч. прод. т. руб.	622	175	456	408	212	278	23	2174
відсот. прод.	28·5%	8·5%	20·9%	19·0%	9·8%	12·3%	1·0%	

Область	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Західне Полісся								
число підпр.	35	4	36	4	1	2	7	89
річ. прод. т. руб.	554	295	562	361	162	374	82	2390
відсот. прод.	23·2 ⁰ / ₀	12·4 ⁰ / ₀	23·5 ⁰ / ₀	15·1 ⁰ / ₀	6·8 ⁰ / ₀	15·6 ⁰ / ₀	3·4 ⁰ / ₀	
Холмщина								
число підпр.	122	—	20	30	3	6	9	190
річ. прод. т. руб.	5558	—	709	554	22	41	119	7003
відсот. прод.	79·4 ⁰ / ₀		10·1 ⁰ / ₀	7·9 ⁰ / ₀	0·3 ⁰ / ₀	0·6 ⁰ / ₀	1·7 ⁰ / ₀	
Істор. Волинь								
число підпр.	206	11	114	35	7	5	2	380
річ. прод. т. руб.	4818	115	3091	815	95	128	9	9071
відсот. прод.	53·2 ⁰ / ₀	1·3 ⁰ / ₀	34·1 ⁰ / ₀	8·9 ⁰ / ₀	1·0 ⁰ / ₀	1·4 ⁰ / ₀	0·1 ⁰ / ₀	
Півн.-зах. Україна								
число підпр.	413	22	186	83	17	25	22	768
річ. прод. т. р.	11552	585	4818	2138	491	821	233	20638
відсот. прод.	56·0 ⁰ / ₀	2·8 ⁰ / ₀	23·4 ⁰ / ₀	10·4 ⁰ / ₀	2·4 ⁰ / ₀	3·9 ⁰ / ₀	1·1 ⁰ / ₀	

Порівнюючи поодинокі області між собою, бачимо, що на півночі, в Пинщині та на Підляшшу, помітна більша різнородність промислів ніж на Холмщині й на Волині, де крім рілничих і лісових промислів ще хибань одна IV група яко-тако заступлена. Загальне зіставлення даних тільки згущує те, що ми зазначували при обговоренні поодиноких областей; воно вказує, що більше ніж $\frac{2}{3}$ цілої промислової продукції обмежується на перерібку тих сирих матеріалів, що їх доставляють місцеве хліборобство й лісництво. Щодо форми продукції—вона відбувається майже виключно у дрібних промислових підприємствах; на одне підприємство приходить ледви 27.000 р. річної продукції. Великі фабрики з продукцією вартості більше ніж 200 тис. руб. річно попадають рідко й ми їх вичислили вище. Загальна сума річної промислової продукції на цій північно-західній Україні також невеличка, навіть на російські відносини; її перевищує продукція катеринославської або пйотрковської губернії більше ніж удесятеро. Незлим показником більшої або меншої промисловості якогось краю є пересіч вартості річної продукції на кожну душу населення. В північно-західній Україні та пересіч виносить коло 5 руб., в Катеринославщині 105 руб., в пйотрковській губ. 195 р.

Промисл східної Галичини знаходить ся більш-менш в тій стадії розвитку, що й на північно-західній Україні, не зважаючи на куди значніші засоби мінеральних багатств, особливо вздовж цілого Покарпатя. Головним продуктом гірництва української Галичини є копальні нафти, котрі в 1908 р. дали 175.862

вагонів (1 вагон = 190 метр. сотн.) ропи, ставлячи таким чином східну Галичину на третє місце між краями, що продукують нафту, по Зєдинєних Дєржавах і Росії. З продукцією нафти звязанє добуваннє зє многo вoскy (озокєриту), хємічний склад котрoгo звєсім аналoгїчний до складу ропи. Дальшим цїнним артикулoм гїрництва є сїль. У схїдній Галичинї маємо 9 салїн: Болєхїв, Долина, Дрoгoбїч і Ланчин перєробляють природну сировицю, Ляцкo, Стєбник, Дєлятин, Калуш і Косїв витвoрюють т. зв. штучну сїльницю. Вони дали в 1908 р. 5300 вагонїв, нє вчисляючи т. зв. фабричної і худoблячої соли. Є тут також багатї, хоч малo щє використанї клади бурoгo вугля (Потилич коло Рави Руської, Рожнів і Джурїв коло Снятина), а геoлoгїчні дослїди роблять правдопoдїбним їстнуваннє також і кладїв камїннoгo вугля. Так тoму їстнуваннє дешєвих мoтoрoвих засoбїв (до котрих трєба причислити щє й гїрські потoки), вїдповїдна густoта населєннє, потрєби мїсцевої консумпції, доволї розвинєні перевoзoвї засoби й велика надвишка робoчих сил дають схїдній Галичинї вєї потрїбнї умoви широкого промислoвoгo розвитку. Коли, нє звачаючи на сє, тут промисл досї нє розвинув сє, винoю сьoгo конкурєнція чєсько-мoравськo-шлєзькoгo й долїшно-австрїйськoгo фабричного промислу, нєздарна промислoвo-тoрговєльна полїтика краєвих властєй, вкїнці нєдостача мїсцевих капїталїв. Промислoвa статистика з 1902 р. виказує у схїдній Галичинї 2468 промислoвих пїдприємств, в котрих булo зайнятих бїльшє нїж по 5 людєй, oдначє нє подає вартoсти рїчної продукції, чєрєз щo нєма пїдстави для порївнєннє з пївнїчно-захїдною Україною. Зрєштoю з наведєнoгo числа пїдприємств 1545 затруднює тїльки вїд 6—10 людєй. З порївнєннє з oстанньою частинoю австрїйськoї держави вихoдить, щo цїла Галичина, oтжє разoм зї захїдною, маючи 28% населєннє держави, виказує тїльки 10·1% людєй, зайнятих в промислї, і тїльки 5·5% парoвих конєй в фабричних закладах. Щoдо характєру промислу—тут перєрїбка сирих матерїалїв, доставлюваних мїсцевим хлїборoбствoм і лїсництвoм, нє має такої величєзної пєрєваги над иншими гїрупами, яку ми бачили на пївнїчно-захїдній Українї.

7. Торговля.

Скупї природнї умoви, слабїй розвитoк промислу й доволї рїдкє населєннє нє дають добрoгo пїдкладу для розвитку живoї тoрговлї на пївнїчно-захїдній Українї. Тїльки в oднїм напрямї наша сторoна пoсобляє тoрговєльному рухови, а самє

своїми сплавними ріками, котрі по всі часи були пригожими шляхами, особливо з огляду на недостачу й лихоту сухопутніх доріг. Вони й сьогодні не стратили свого значіння і служать для перевозу лісних матеріалів, що їх направляють системою Припети на Дніпро в південні, вбогі деревом степові полоси, то знову Бугом в Польщу й даліше у пристани Балтійського моря. Пригожість тих водних доріг і незвичайне взаємне зближення областей рік, що плывуть у різних напрямках, улекшили будову водних каналів, які звязують ті ріки в одну систему водних шляхів. З них найважійші: Дніпровсько-Бузький від горішньої Припяти до Буга коло Берестя і Огінський від Припяти до Щари, лівого притока Німана. В останніх часах розвинула ся тут також і залізнична сіль, хоча вона все ще далеко не відповідає потребам краю. Північну частину перерізує лінія Бересте—Москва, південну лінія Київ—Ковель—Холм—Люблин. Лінія Рівне—Сарни—Вільна має більше стратегічне ніж торговельне значіння. Головними вузлами залізничних доріг на північно-західній Україні є Рівне, Ковель і Бересте, вузлом водних доріг Пинськ.

В цілі подрібного перегляду торговельного білянсу поодиноких областей північно-західної України мусимо торговлю поділити на групи, відповідно до ріжного роду предметів торговельного обороту, так само, як ми се зробили при обговоренню промислу. До I-ої групи зараховуємо рстинні продукти рільництва, отже збіже, муку, сімя, хміль, гуртовну торговлю цукром, пряжу з льну й конопель, овочі, квіти, пашу (сїно та солому) й тютюн. До II-ої продукти хову домашніх звірят, рибальства й ловів: худобу та дріб, мясо, молочні продукти та яйця, мід, віск, вовну, щітину, піре, шкіру й футра, рибу й рибні продукти. III-тя група обіймає лісні матеріали й вироби з дерева: дрова, будівляні матеріали, вироби боднарства та стельмашства, човни, паркети, рогожі, дьоготь і смолу. IV-та група мінеральні продукти й вироби з металю, себто гончарські, шкляні, камяні вироби, цемент, асфальт, камінний вуголь, торф, нафту, сіль, сирі металі та всі вироби з металів. В V-ій групі зібрані мануфактурні й галянтерійні товари: всі роди одежі, коври й килими, модно-галянтерійні товари, перфумерсько-фризійські артикули та гумові вироби. В VI-ій групі ріжні папирки та мінеральні води. VII-а домашно-господарська група обхоплює предмети першої необхідности й харчові припаси, кольтоніяльні й мішані товари, вироби з тютюну, фарби, свічки, мило, домашні меблі й постіль, книжки й папір. Сюди зачислені т. зв. універсальні крамниці. До груп невчислена й

тому невзята в рахубу торгівля грошем, себто банки, контори, каси, асекурації і т. ин.

Тепер розгляньмо торгівлю по областям.

А. Підляше.

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Берестейський								
число підпр.	124	67	36	95	212	180	575	1286
річ. обор. тис.	1383	3288	533	971	1664	1091	3859	12789
відсот. обор.	10·8%	25·9%	4·1%	7·6%	13·0%	8·5%	30·1%	
Більський								
число підпр.	19	29	7	34	113	57	354	613
річ. обор. тис.	121	199	161	134	595	434	1279	2923
відсот. обор.	4·1%	6·8%	5·5%	4·6%	20·4%	14·8%	43·8%	
Кобринський								
число підпр.	36	29	20	39	92	84	321	621
річ. обор. тис.	116	84	253	125	315	633	1070	2596
відсот. обор.	4·5%	3·2%	9·9%	4·8%	12·1%	24·3%	41·2%	

Разом

число підпр.	179	125	63	168	417	321	1250	2523
річ. обор. т. р.	1620	3571	947	1230	2574	2158	6208	18308
відсот. обор.	8·8%	19·5%	5·2%	6·7%	14·1%	11·8%	33·9%	

Як в області промислу, так і в торгівлі виділюється Бересте з округою від останнього Підляша як окрема цілість. Великістю торговельного обороту Берестейщина більше ніж удвоє перевищає обидва інші повіти разом узяті. Щодо характеру торгівлі — поруч ґрупи харчових припасів і торгівлі кольоніальними товарами значний оборот дає торгівля худобою, молочними продуктами та шкірою (II ґрупа). За тим іде мануфактурно-ґалантерійна та збіжева торгівля. В більському і кобринському повітах дрібна торгівля кольоніальними й мішаними товарами досягає майже половини цілого обороту. В кобринському повіті друге місце займає торгівля горівкою, котра і в більському дає більше ніж $\frac{1}{5}$ обороту. Дуже мала, як на рільничу околицю, є торгівля збіжем і мукою, коли подані статистикою числа справді відповідають дійсности. В торгівлі мінеральними товарами й виробами з металу на першій місці стоять залізні товари, потім сіль і нафта, вкінці шкляна й фаянсова посуда. В II ґрупі головну позицію обороту дає торгівля вольною і шкірами. Характеристичне для місцевих відносин те, що половина торговельного обороту цілого кобринського повіту припадає на два містечка, Кобринь і Антопіль. Головними артикулами вивозу є лісовий будівельний матеріял і продукти хліборобства, котрі йдуть

в Польщу, а також за границю до Німеччини. В доставі дрібних артикулів місцевого запотребування важну роль грає Бересте, для кобринського повіту також Пинськ яко головні осередки розсилки товарів.

Б. Західне Полісся.

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Пинський								
число підпр.	24	21	18	30	80	130	378	681
річ. обор. т. р.	201	131	548	236	993	955	1211	4275
відсот. обор.	4·7 ⁰ / ₀	3·1 ⁰ / ₀	12·9 ⁰ / ₀	5·5 ⁰ / ₀	23·2 ⁰ / ₀	22·3 ⁰ / ₀	28·3 ⁰ / ₀	

Майже три четвертини цілого торговельного обороту західного Полісся припадає на місто Пинськ, котре є ринком розсилки товарів для близшої і дальшої околиці аж у кобринський повіт. Тим поясняєть ся перевага обороту V-ої групи, на котрий складаєть ся чиста мануфактура (747 тис. руб.), галянтерія (87 тис. руб.), готова одежа (23 тис. руб.), футра (20 тис. р.) і обува (14 тис. руб.). Найхарактеристичнійшою для економічного життя Пинщини є торгівля деревом. Пинщина грає роль розсильного осередка всіх ладуників дерева, котрі переходять з областей горішнього Дніпра та Припяти через канали Огінський і Дніпрянсько-Бузький в області Німана й Висли. Тому поданий статистикою оборот торгівлі III-ої групи, куди вчислена лише достава залізничних порогів (272 тис. р.), скупка лісових матеріалів (155 тис. руб.), торгівля лісним матеріалом (105 тис. руб.) і дровами (6 тис. руб.), рішуче замалий. В VII-ій групі, що становить мало-що більше ніж четвертину цілого обороту, чималу роль крім дрібної мішаної торгівлі (621 тис. руб.) грає торгівля тютюновими (125 тис. руб.), антикарськими (45 тис. руб.) і золотими та срібними виробами (33 тис. руб.). Обороти IV групи ділять ся на торгівлю свічками й нафтою (91 тис. руб.), залізними виробами (63 тис. руб.), посудом (20 тис. туб.), шклом (15 тис. руб.) і рільничими машинами та до шиття (15 тис. руб.). В II групі 115 тис. руб. обороту приходить на торгівлю сирими шкірами. Головну частину артикулів місцевого запотребування Пинщина спроваджує з південних українських частей.

В. Холмщина.

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Білоградський								
число підпр.	47	47	3	32	41	41	142	353
річ. обор. т. р.	209	183	234	106	169	212	317	1430
відсот. обор.	14·6 ⁰ / ₀	12·8 ⁰ / ₀	16·4 ⁰ / ₀	7·4 ⁰ / ₀	11·8 ⁰ / ₀	14·8 ⁰ / ₀	29·2 ⁰ / ₀	

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Більський								
число підпр.	16	26	6	13	44	49	266	420
річ. обор. т. р.	31	56	109	42	91	247	378	954
відсот. обор.	3·2 ⁰ / ₀	5·9 ⁰ / ₀	11·4 ⁰ / ₀	4·4 ⁰ / ₀	9·6 ⁰ / ₀	25·9 ⁰ / ₀	39·6 ⁰ / ₀	
Володавський								
число підпр.	30	23	7	13	35	49	342	499
річ. обор. т. р.	49	38	392	120	116	330	462	1507
відсот. обор.	3·3 ⁰ / ₀	2·5 ⁰ / ₀	26·0 ⁰ / ₀	7·9 ⁰ / ₀	7·7 ⁰ / ₀	21·9 ⁰ / ₀	30·7 ⁰ / ₀	
Грубешівський								
число підпр.	77	25	8	24	109	44	250	537
річ. обор. т. р.	181	82	64	159	465	306	504	1761
відсот. обор.	10·3 ⁰ / ₀	4·7 ⁰ / ₀	3·6 ⁰ / ₀	9·0 ⁰ / ₀	26·4 ⁰ / ₀	17·4 ⁰ / ₀	28·6 ⁰ / ₀	
Замостський								
число підпр.	87	27	8	32	89	70	265	578
річ. обор. т. р.	796	163	46	320	495	399	721	2940
відсот. обор.	27·0 ⁰ / ₀	5·5 ⁰ / ₀	1·9 ⁰ / ₀	10·8 ⁰ / ₀	16·8 ⁰ / ₀	13·5 ⁰ / ₀	24·5 ⁰ / ₀	
Константинівський								
число підпр.	11	13	2	6	26	33	169	260
річ. обор. т. р.	23	24	13	15	45	167	237	524
відсот. обор.	4·5 ⁰ / ₀	4·6 ⁰ / ₀	2·5 ⁰ / ₀	2·8 ⁰ / ₀	8·5 ⁰ / ₀	31·9 ⁰ / ₀	45·2 ⁰ / ₀	
Томашівський								
число підпр.	39	21	3	19	95	35	166	378
річ. обор. т. р.	198	354	23	57	301	281	337	1551
відсот. обор.	12·8 ⁰ / ₀	22·8 ⁰ / ₀	1·5 ⁰ / ₀	3·7 ⁰ / ₀	19·4 ⁰ / ₀	18·1 ⁰ / ₀	21·7 ⁰ / ₀	
Холмський								
число підпр.	29	30	12	32	82	75	410	670
річ. обор. т. р.	134	318	59	306	431	619	825	2692
відсот. обор.	4·9 ⁰ / ₀	11·8 ⁰ / ₀	2·2 ⁰ / ₀	11·4 ⁰ / ₀	16·0 ⁰ / ₀	23·0 ⁰ / ₀	30·7 ⁰ / ₀	
Разом								
число підпр.	336	212	49	171	521	396	2010	3695
річ. обор. т. р.	1621	1218	940	1125	2113	2561	3781	13359
відсот. обор.	12·2 ⁰ / ₀	9·1 ⁰ / ₀	7·0 ⁰ / ₀	8·4 ⁰ / ₀	15·8 ⁰ / ₀	19·2 ⁰ / ₀	28·3 ⁰ / ₀	

Перше, що при перегляді торговельного білянсу Холмщини кидається в очі, се незвичайно низька цифра загального річного обороту. Вона мало-що більша ніж оборот самої тільки Берестейщини. Різниця виступить ще яснійше, коли скажемо, що в Берестейщині на одного чоловіка приходить 52 р. річного торговельного обороту, в Холмщині тільки 15, значить, менше ніж третина. Недуже корисно про місцеві відносини свідчить

також те, що зараз після дрібної торгівлі кольоніяльними й мішаними товарами найвищий відсоток обороту дає торгівля напитками, головню горівкою. Як і треба було сподівати ся, в області, де перерібка хліборобських харчових продуктів становить 79·4% цілої промислової продукції, торгівля збіжем, мукою і пашею дає в Холмщині далеко більший відсоток загального обороту ніж на Підляшшу й Полісю; все-ж-таки подані статистикою дані видають ся нам подекуди таки рішуче за низькими, так напр. в урожайнім грубешівськiм або й холмськiм повіті. Головним ринком збуту хліборобських і лісових продуктів Холмщини є Варшава, куди їх сплавають по Бузі й Вепрі. Внутрішня торгівля, як зрештою в інших областях північно-західної України, має характер дрібний, ярмарковий. Головними її осередками є Холм, Замостє і Грубешів.

Г. Волинсь.

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Володимирський								
число підпр.	46	37	15	26	72	126	300	622
річ. обор. т. р.	162	88	65	72	241	954	659	2241
%	7·2	3·9	2·9	3·2	10·8	42·6	29·4	
Дубенський								
число підпр.	39	30	10	28	105	122	199	533
річ. обор. т. р.	362	184	52	189	538	897	942	3164
%	11·2	5·9	1·7	6·0	17·0	28·4	29·8	
Ковельський								
число підпр.	34	52	5	27	72	98	269	557
річ. обор. т. р.	102	173	16	146	437	683	811	2368
%	4·3	7·3	0·6	6·2	18·5	28·8	34·3	
Кременецький								
число підпр.	87	51	20	43	112	112	351	776
річ. обор. т. р.	511	266	133	359	541	913	1227	3950
%	13·0	6·7	3·3	9·1	13·8	23·1	31·0	
Луцький								
число підпр.	120	62	22	59	154	135	526	1078
річ. обор. т. р.	528	182	95	274	590	955	1243	3867
%	13·7	4·7	2·4	7·1	15·2	24·7	32·2	
Острозький								
число підпр.	19	23	2	26	84	104	237	495
річ. обор. т. р.	79	118	6	132	421	739	1091	2586
%	3·1	4·6	0·2	5·1	16·3	28·5	42·2	

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Ровенський								
число підпр.	245	147	34	90	260	191	562	1529
річ. обор. т. р.	1091	600	385	579	1916	1257	1971	7799
°/о	14·0	7·7	5·0	7·3	24·6	16·1	25·3	
Разом								
число підпр.	590	402	108	299	859	888	2444	5590
річ. обор. т. р.	2835	1611	752	1751	4684	6398	7944	25975
°/о	10·9	6·2	2·9	6·8	18·0	24·6	30·6	

Пересіч річного торговельного обороту на кожду душу населення мало що вищий ніж на Холмщині. І тут також, як на Холмщині, друге місце по дрібній торгівлі, мішаній і кольоніяльній, займає торгівля напитками, притім дає ще вищий відсоток, бо цілу четвертину загального обороту; місцями, як от у володимирськiм пов., доходить до просто ляхної висоти 42·6°, з чого 85° припадає на самі т. зв. „винныя лавки“, себто державну продажу горівки. Вищий ніж деінде (з виймка Пинціани) оборот V групи, з чого коло $\frac{3}{4}$ припадає на чисту мануфактуру, останок на торгівлю галантерією, готовою одією, обувю і инш. Особливо високий відсоток обороту в тій групі виказує рвенський повіт (24·6°), бо Рівне є розсільною точкою тороовлі для цілої західної Волині. Відсоток торгівлі збіжем і мукою (I група) рішуче за низький для такої рільничої області, як Волинь: се й зрозуміле, бо скупка збіжа найбільше зі всіх родів торгівлі усуваєть ся від контролі державних урядів. Як деяку спеціальність згадуємо торгівлю хмелем в дубенськiм повіті (62 тис. р.). З обороту II-ої групи найбільше припадає на торгівлю шкірами (коло третини), вовною, рибою, худобою, мясом, яйцями й медом та воском. В IV групі головні позиції обороту дає торгівля залізними товарами й рільничим знаряддем (більше ніж 1 мiльон руб. обороту), нафтою і посудом. В обміні товарами головна частина Волині стоїть під впливом торговельного району Польщі. Туди відправляють ся продукти рільництва й лісові, здебільша будівельний матеріал, по водній системі Висли й залізницями, віден привозять виробы фабричного промислу. Тільки кремянецька область утримує живійшу обміну з Австрією через Радивилів, стягаючи до себе рільничі продукти з північного Поділя і дерево з Поліся та перебираючи знову привожені з Австрії фабричні виробы. Ровенський, кремянецький і острозький ринки заспокоюють часть своїх потреб з Києва й Одеси. Ролью торговельного осередка для історичної Волині грає, як вже згадано, Рівне. Положене при вузлі залізничих доріг, стягає зі сусідніх областей Поліся та південно-західної рільничої по-

доси різні сирі продукти та відправляє їх в області Польщі та на заграничні ринки поза австрійсько-російську границю. Транспорти лісових матеріалів ідуть по Случі й Горині, з чого часть переходить через Огінський канал до Мемеля, часть через Дніпрянсько-Бузький до Гданська. Головну позицію у вивозі кормових товарів становлять цукор (122.000 метр. сотн.) і збіжжя (66.000 метр. сотн.), що йдуть у західні області та в Петроград. Фабричні виробы побирає Рівне не тільки з Польщі, але й з бахмутської округи. В Рівнім забезпечують ся потрібним товаром майже всі дрібні ринки західної Волині.

Загальний образ торговельного руху північно-західної України дасть нам сумаричне зіставлення обговорених досі обласних даних.

Область	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Підляше								
число підпр.	179	125	63	168	417	321	1250	2523
обор.	1620	3571	947	1230	2574	2158	6208	18308
%	8·8	19·5	5·2	6·7	14·1	11·8	33·9	
Зах. Полісе								
число підпр.	24	21	18	30	80	130	378	681
обор.	201	131	548	236	993	955	1211	4275
%	4·7	3·1	12·9	5·5	23·2	22·3	28·3	
Холмщина								
число підпр.	336	212	49	171	521	396	2010	3695
обор.	1621	1218	940	1125	2113	2561	3781	13359
%	12·2	9·1	7·0	8·4	15·8	19·2	28·3	
Волинь								
число підпр.	590	402	108	299	859	888	2444	5590
обор.	2835	1611	752	1751	4684	6398	7944	25975
%	10·9	6·2	2·9	6·8	18·0	24·6	30·6	
Разом								
число підпр.	1129	760	238	668	1877	1735	6082	12489
обор.	6277	6531	3187	4342	10364	12072	19144	61917
%	10·1	10·5	5·1	7·0	16·7	19·7	30·9	

Загальна сума річного або торговельного обороту показує, що торговельний рух в північно-західній Україні ще дуже слабкий. Він менший ніж оборот одного тільки Харкова (81049 т. р. річно). На душу населення приходить річного торговельного обороту ледви 17 руб., міжтим коли навіть найслабше торговельно розвита північна Росія має 21 руб. обороту на душу. Правда, що, як ми вже зазначили, офіційна статистика подає обороти в групі I і III надто неточно, а в кожному разі надто

низько, але хочби ми їх і подвоїли, се небагато змінить загальний образ. В нашій області зовсім нема великих міст, більших осередків торгівлі і промислу. Навіть адміністраційні центри лежать всюди поза визначеними нами межами північно-західної України з одинокою виїмкою Холму, котрий щойно в 1912 р. два роки перед вибухом війни, став осідком губерніяльної управи. Міста, які тут находять ся, мають тільки більше або менше вузьке провінціяльне значінне. Між ними на першій місці треба поставити Бересте, як з огляду на число населення (58.000 душ), так і з огляду на висоту річного торговельного обороту (коло 7 мільонів руб.). Яко вузол важних залізничних ліній, котрі тут сходять оя з Варшави, Городна, Млинська, Пинська, Ковеля і Холму, має Бересте великі вигляди стати першорядним осередком руху й торгівлі. Крім того має велике мілітарне значінне як одна з найсильніших твердинь. Друге місце займають Рівне й Пинськ. Рівне має 37.000 населення і виказує коло 5 мільонів рублів річного торговельного обороту. Воно є торговельним осередком для південної Волині та разом вузлом залізничних ліній зі Львова, Берестя, Вільни й Херсонщини; також має чимале мілітарне значінне яко твердиня. Пинськ (38.000 населення) є осередком Поліся, головним ринком торгівлі деревом. Його річний торговельний оборот виносить понад 3 мільони рублів. Торговельне значінне Пинська опираєть ся на тім, що він лежить на вузлі важних водних доріг Огіньським і Дніпрянсько-Бузьким каналом. Потім яко вузол залізничних шляхів визначаєть ся Ковель (28.000 населення) в останніх часах бистрим розвитком і завдяки своему центральному положенню має добрі вигляди на ще більший розцвіт. Всі інші міста північно-західної України, як Холм, Замосте, Володимир, Дубно, Луцьк, Крем'янець і Острог, мають менш-більш по 20.000 населення і по 1—1½ мільона рублів річного торговельного обороту. Ліпше використання місцевих припасів та поліпшення перевозових засобів через проведення нових залізничних ліній та мурованих шляхів подаєть їм спромогу до живішого розросту й розвитку.

Без порівняння більший засіб копальняних багатств і ліпше розвинена сіль залізничних доріг та мурованих шляхів уможливає східній Галичині живіший торговельний рух. В адміністраційній столиці краю, у Львові, має східно-галицька торгівля своє природне першорядне огнище, а крім того по інших більших містах провінціяльні осередки. Недостача даних про висоту оборотів не дає нам на жаль спромоги провести порів-

наиніе щодо інтенсивности внутрішньої торгівлі. У вишній торгівлі східна Галичина грає супроти західно-австрійських країв ту саму ролю, що й північно-західна Україна супроти Польщі. Вона вивозить здебільша сирі продукти хліборобства й лісництва: збіже й муку, худобу, м'ясо, яйця, піре, шкіри, дерево, спирт, а також копальняні продукти: нафту й сіль. Фабричні виробы спроваджує з західних країв, судетських і Долішньої Австрії. Як на північно-західній Україні, так і у східній Галичині торгівля концентруєть ся майже виключно в жидівських руках. Одначе серед українського населення в східній Галичині слідно останніми часами змагання перебрати торгівлю у свої руки. Гарний розвиток торговельної спілки „Народня Торговля“, що крім централі у Львові має філії по всіх більших містах східної Галичини, „Сільського Господаря“, що намагаєть ся зорганізувати торгівлю хліборобськими продуктами та потребами, й щораз густійша сільських мужицьких спілкових крампниць велить надіяти ся гарного розвитку на будуче.

В и с л і д и.

Область, котру ми тут розглянули, є від трьох літ тереном теперішньої світової війни, де бойова лінія пересуваєть ся то вперед, то взад. Ся область була вже почасті предметом відомого акту осередніх держав з 5-го падолиста 1916 р. й буде безперечно також предметом торгів на мировім конгресі. Се відчувають дуже добре наші сусіди Поляки й засипують книжний ринок ріжними агітаційними брошурами, „науковими студіями“, картами, атласами тощо, з метою—вмовити в легковірних і безкритичних читачів, що з тих земель одні (як Холмщина й Підляше) споконвіку польські, инші (як східна Галичина) напів польські, ще инші (Полісе, Волинь) гравітують до Польщі, знов инші лежать в сфері інтересів Польщі і т. ин. Супроти тої прояви безприкладного імперіялізму з боку ще незовсім відбудованої польської держави й супроти карколомних прийомів блахманення читаючої публики ми уважали своїм обовязком подати жмут річевих фактичних даних, які без помочи бенгальського вогню ярко вияснюють справу. Висліди, які на основі наведених дат і фактів самі насувають ся, збираємо коротко в ось які точки.

1. Північно-західна Україна, що складаєть ся з чотирьох географічних областей: Розточа, Волині, Підляша й Поліся, творить географічну групу, найблизше споріднену зі східною Галичиною і звязану з нею у географічну одиницю вищого ро-

ду. Ся одиниця знову становить частину української географічно-морфологічної провінції, яка різко відрізняєть ся від польської і інших східно-європейських.

2. Холмщина, Підляше, Полісе і Волинь стояли від найдавніших часів в тісній звязи перш усього зі східною Галичиною. Зразу, в X-ім та мабуть ще й в IX-ім в., а також за Ярополка Ізяславича в третій чвертині XI-ого в. східна Галичина була підвласна Волині-Холмщині; потім в XIII-ім і в першій половині XIV-го в. всі північно-західні українські землі разом зі східною Галичиною творять спільну галицько-волинську державу. Під церковно-адміністративним оглядом були ті землі, з винятком Поліся, об'єднані у володимирську єпископію. Національно й політично уважали ся всі ті землі частями Русі (України), осередком котрої був зразу Київ, потім Галич. Церковно-адміністративно входили у склад київської, потім галицької митрополії. Від Польщі відділювали їх цілий той час державні границі й різкий політичний та релігійний антагонізм.

3. Навіть по упадку політичної самостійности, під польсько-литовським пануванням, північно-західна Україна та східна Галичина zostавали у тісних зносинах між собою і з іншими українськими землями. Південна Холмщина й південно-західна Волинь творили разом з Галичиною адміністративну одиницю т. зв. Руське воєводство. Всі інші українські землі уважали ся частиною автономної, від Польщі незалежної литовської держави. Навіть після люблинської унії 1569 р. українські території творили окремі адміністративні одиниці. Особливо з притиском треба зазначити, що за панування Польщі східна Галичина ніколи не була адміністративно злучена зі західною, котра все творила окрему провінцію, т. зв. Малопольщу, й ділила ся на два воєводства, Краківське й Сяндомірське. Коли проте говорить ся, що австрійські коронні краї збудовані на основі спільности історичних традицій, то саме тисячлітні історичні традиції домагають ся відділення східної Галичини від західної в окремий коронний край.

4. Тісні культурні взаємні звязували Підляше, Холмщину, Полісе і Волинь зі східною Галичиною та з іншими українськими областями також і протягом цілої литовсько-польської доби. Вони проявили ся особливо у просвітній діяльності поодиноких українських вельмож і церковних брацтв, а спільними огнищами були зразу львівська Ставропігія, потім київська академія. Взяли їх між собою також спільна православна віра та

однодушна боротьба з церковною унією, а також почуття сильної національності, ріжної від польської і московської.

5. Український парід, котрий через некорисні політичні обставини, через національний і політичний гнет, зразу з боку польського, потім з боку російського правління на російській Україні, а через ворожу політику польських краєвих властей в Галичині зостав ся на полі шкільної освіти позаду, все визначав ся високою культурністю та живим змаганням до просвіти і проявляв се тим, що ще під польським пануванням в XVI і XVII в., а й тепер у XX-ім в. сам з власної спонуки та на свої скупі приватні засоби організував своє національне шкільництво.

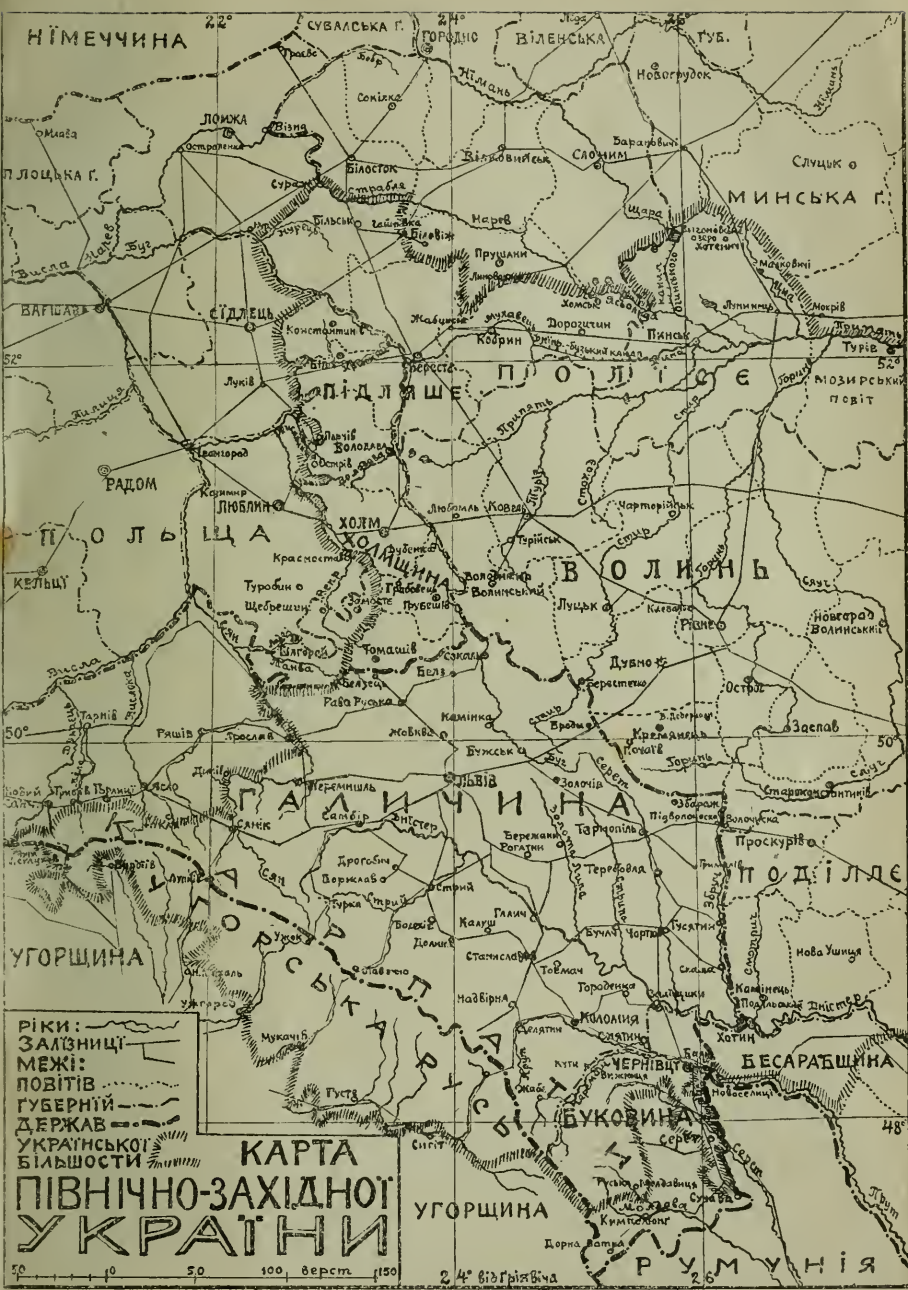
6. Підляше, Холмщина, Полісе і Волинь виказують велику схожість з одного боку зі східною Галичиною, а далі і зі всіма іншими українськими землями також і на економічнім полі. Се області з чисто аграрним характером, де більше ніж $\frac{3}{4}$ населення живе з хліборобства. Не зважаючи на се, що управа рілі і взагалі ціла система господарства стоїть тут ще на доволі низькім ступні, продукти рільництва не тільки вповні покривають потреби місцевого паселення, але й дають значну надвишку, котра уможливляє вивіз кормового зерна. При удіпшенню системи господарства та піднесенню видатности землі, хочби до норми, звичайної в Норвегії, річна надвишка підняла ся би вчетверо. Великий фабричний промисл, не зважаючи на деякі корисні умови, не міг розвинути ся ізза вбійчої конкуренції на північно-західній Україні польського, у східній Галичині західно-австрійського промислу та прикросної для нього тарифової політики. Чималою перешкодою є також недостача зрозуміння для ваги справи та дбайливости з боку національно чужих, а то й ворожих адміністративних властей. За се домашній промисл всюди сильно розвинений. В торгівлі розглянені нами українські області обмежують ся поки-що доставою сирих продуктів хліборобства, лісництва й гірництва на західні ринки та спровадженням відти фабричних виробів.

Помилки друку:

стор.	рядок	замість	має бути:
4	4 з гори	У волинську	У холмську
9	5 "	яко володаря	як володаря
10	15 з долини	Волинї,	Волинї;
11	5 "	ті особисті	особисті
14	19 "	Мурава	Мурахва
25	15 з гори	715.000	715.600
"	остання в низу	558	55·8
26	17 з долини	59·3,	59·3;
27	17 "	19·40	19·50
31	8 з гори	12·33	12·23
"	9 "	76·86	76·68
"	12 з долини	повіті до	повіті доходить до
36	18 "	XIII віку	XII віку
42	13 "	1385	1386
44	17 з гори	у грамотних	грамотних
47	17-18 ,,	Офіціальна російська статистика не виказує участі	Не маємо під рукою даних про участь
"	7 з долини	західна	та західна
48	16 "	дало	дало-б

З м і с т:

	Стр.
1. Географічний огляд	3
2. Історична минувшина	7
3. Національні відносини	22
4. Освіта	35
5. Рільництво й годівля домашніх звірят	47
6. Промисл	68
7. Торговля	78
Вислїди	87
Помилки друку	90
Карта західної України	91

НІМЕЧЧИНА

ПЛОЩКА Г.

ВАГШАВ

ПОЛЩА

КЕЛЬЦУ

УГОРЩИНА

РІКИ:
 ЗАЛІЗНИЦІ
 МЕЖІ:
 ПОВІТІВ
 ГУБЕРНІЙ
 ДЕРЖАВ
 УКРАЇНСЬКОЇ
 БІЛЬШОСТІ

КАРТА
 ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ
 УКРАЇНИ

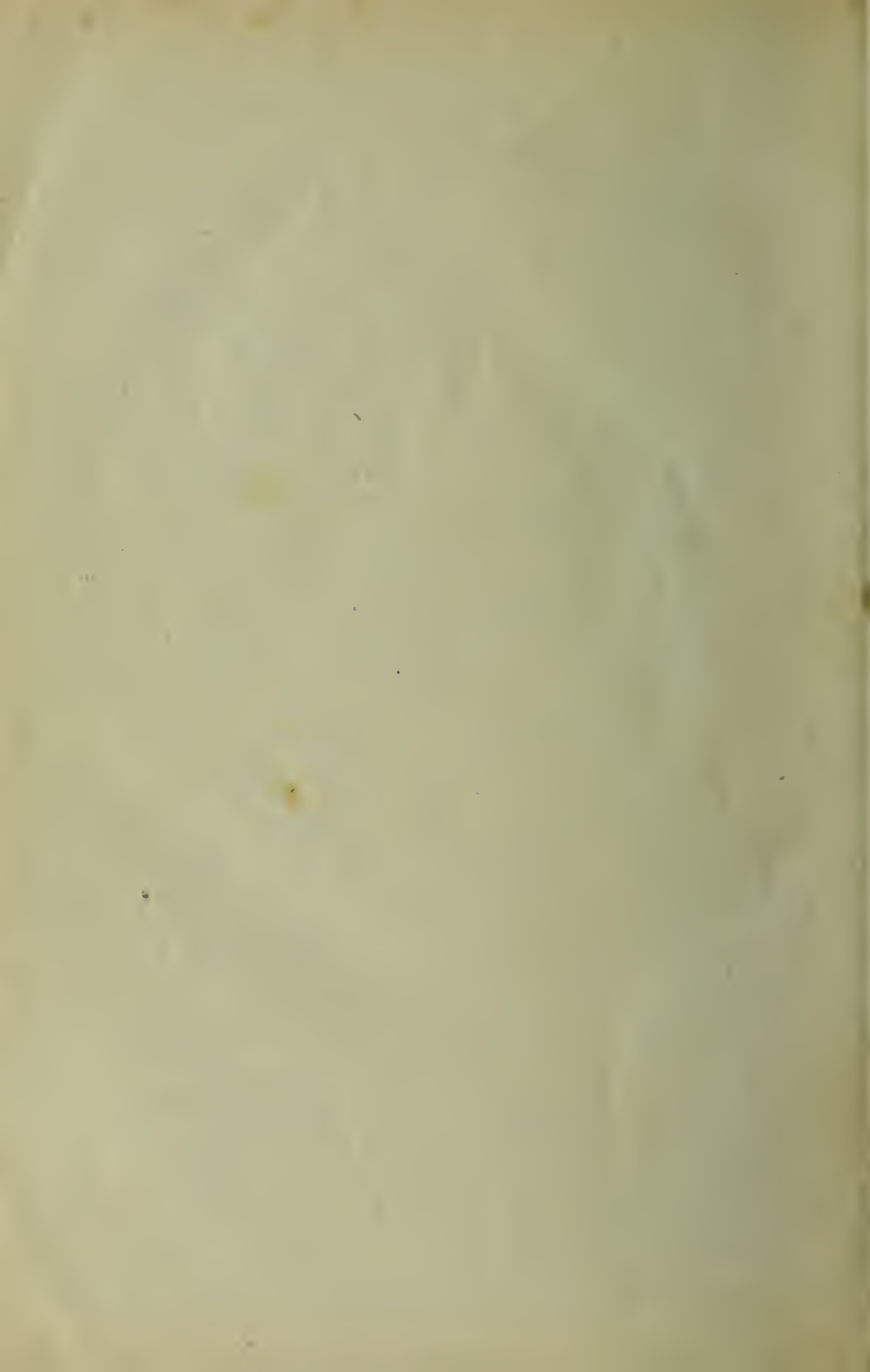
УГОРЩИНА

РУМУНІЯ

50 100 150 верст

2 4° від Грінвіча

СУВАЛСЬКА П. ГОРОДНО ВІЛЕНСЬКА ТУБ. ЛОЖКА Візна Білосток Старобая Білосніжжя Карев Прушани Шаря СЛОНИМІ Барарабінч Новогрудок СЛУЦЬКА Г. МІНСЬКА Г. СІДЛЕЦЬ Констапант Лувів ВОЛОДАРСЬКА ОСТРІВ ПІДЛЯШЕ ПЕРЕСТЕ ПІНІСЬКА ДОРОЖИЦІ ПІНАСК Турів МОЗИРСЬКИЙ ПОВІТ РАДОМ ЛЮБЛИН ХОЛМ ХОЛМІЩИН ГІББІЦЬКА ВОЛДИЧІН ВОЛНИСЬКА ЛУЦЬКА РІВНО Новград Волинський КЕЛЬЦУ Туробин Щербешин Жабарів РІКА БІЛІЗНА Рава Руська Камінка БУЖСЬКА Бродів Крижаний Почаїв Заслав ПЕРЕМІШЛЬ Самбір ІНСТЕР Дрогобиш Веркаба Турка Стрий ВОЛОСЬКА Далич Станіславів Товмач Городишка МІОЛІЦЯ ЧЕРНІВЦІ БЕСАРАБІННА Мукачів Густа СІГІТ Дорна Патра

В руках кожного Українця повинно найти ся
дешеве видання Союзу визволення України:

Володимир Дорошенко

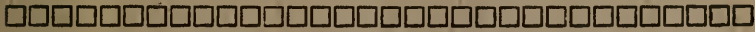
УКРАЇНСТВО В РОСІЇ.

Новіші часи. З численними портретами, між иншим діячів, що
відіграють найживішу ролю в теперішнім українським русі.

Стор. 116.

Ціна К 1-20.

По представленню початків українського відродження, сорокових років
з славним Кирило-Методіївським Брацтвом, 50, 60, 70 і 80 рр. з діяльністю Дра-
гоманова автор можливо повно оповідає про оживденне українського руху перед
першою революцією, здобутки першої революції й реакцію, дотягаючи своє опо-
відання до воєнного часу включно.

Найдешевша українська книжка в часі війни!

Др. Льонгін Цегельський:

Русь-Україна а Московщина-Росія.

Друге, перероблене видання.

Книжка обіймає 128 стор. друку й має карту України,

 а коштує лише 80 сот.

Кожен Українець мусить зазнайомити ся з минувшиною
свого народу, мусить пізнати, за що славні наші діди про-
ливади свою кров, чим був колись — не дуже ще давно—
наш Рідний Край, наша Україна.

Коли якийсь гурток замовить зразу 10 або більше при-
мірників, то за пересилку не буде нічого рахувати ся.

Найкраще прислати гроші наперед, бо послідплатою
пересилка дорожша.

=== Bund zur Befreiung der Ukraina. ===

Wien, VIII., Josefstädterstraße 79.

**Купуйте дешеві й загально-доступні ви-
Союза визволення України :**

1. В. Антонович. Хмельниччина в повісті Г. Сенкевича . . .
 2. М. Богданович. Білоруське відродження . . .
 3. Іп. Бочковський. Фінляндія та фінляндське питання . . .
 4. Н. Boczkowski. Ukraјina a ukraјinská otázka. (Україна українське питання.) По чеськи. З картою України . . .
 5. Вяч. Будзиновський. Як Москва нищила Україну . . .
 6. М. Возняк. Наша рідна мова. З 18 портретами . . .
 7. Памяти Івана Франка. Опис життя, діяльності й похорону Злажив М. Возняк. З 12 малюнками . . .
 8. Вол. Гнатюк. Національне відродження австро-угорських Українців (1772—1890 pp.) . . . —'80
 9. Вол. Гнатюк, Українська народня словесність. 1'—
 10. Prof. M. Hruschewskyj. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung (Укр. справа в історичнім розвитку) . . . —'50
 11. Проф. М. Грушевський. Як жив український народ. . . —'50
 12. М. Грушевський. Якої автономії і федерації хоче Україна —'40
 13. Вол. Дорошенко. Українство в Росії. Найновіші часи. З численним портретами . . . 1'20
 14. Памяткова книжка Союзу визволення України і календарь на 1917 р. з 103 іл. Ціна 2'50 опр. прим. 3'70
 15. О. Кириленко. Українці в Америці . . . —'50
 16. В. Короленко. Як упала царська влада в Росії . . . —'60
 17. О. Кобець. В Тарасову нч. З образками . . . —'50
 18. О. Кобець. З великих днів. З образками . . . —'50
 19. Др. І. Крип'якевич. Українське військо. З малюнками . . . —'40
 20. Др. E. Lewuskyj, Galizien . . . —'60
 21. Др. E. Левницький. Листи з Німеччини . . . —'80
 22. Др. М. Лозинський. Галичина в життю України . . . —'60
 23. М. Лозинський. Іван Франко. З портретом Ів. Франка . . . 1'—
 24. Др. М. Лозинський. Михайло Павлик . . . —'40
 25. Др. Осип Назарук. Слідами Українських Січових Стрільців. З малюнками . . . 3'50
 26. Др. Іван Пулюй. Ukraina und ihre internationale politische Bedeutung . . . —'80
 27. St. Rudnyckyj. Ukraina. Land und Volk. Бр. 10'— в полотні 12'—
 28. О. Сноропис-Іолтуховський. Значінне самостійної України —'20
 29. Проф. С. Томашівський. Церковний бік української справи —'80
 30. М. Trotzkyj. Die ukrainische national-politische Bewegung . . . —'50
 31. М. Троцький. Литовці . . . —'40
 32. М. Троцький. Як прийшло в Росії до революції . . . —'60
 33. V. Shota-Dovskl. Ukraјina i Ukraјinci (по хорватськи) . . . 1'—
 34. Др. А. Цегельський. Русь-Україна і Московщина-Росія . . . —'80
 35. Др. Андрій Чайковський. Петро Конашевич Сагайдачний . . . —'40
 36. Чужинці про українську справу . . . —'40
 37. Т. Шевченко. Кобзарь. 2-ий випуск . . . 1'—
 38. Проф. І. Шиманов. Родя України в болгарським відродженню —'80
- Набувати можна отсі всі книжки в Адміністрації видань Союзу визволення України. Wien, VIII., Josefstädterstr. 79, II, St., T. 6

На жадинне висилаєть ся поштовий чек ч. 107.090.

Ціна 2 корони.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 13 06 11 017 0